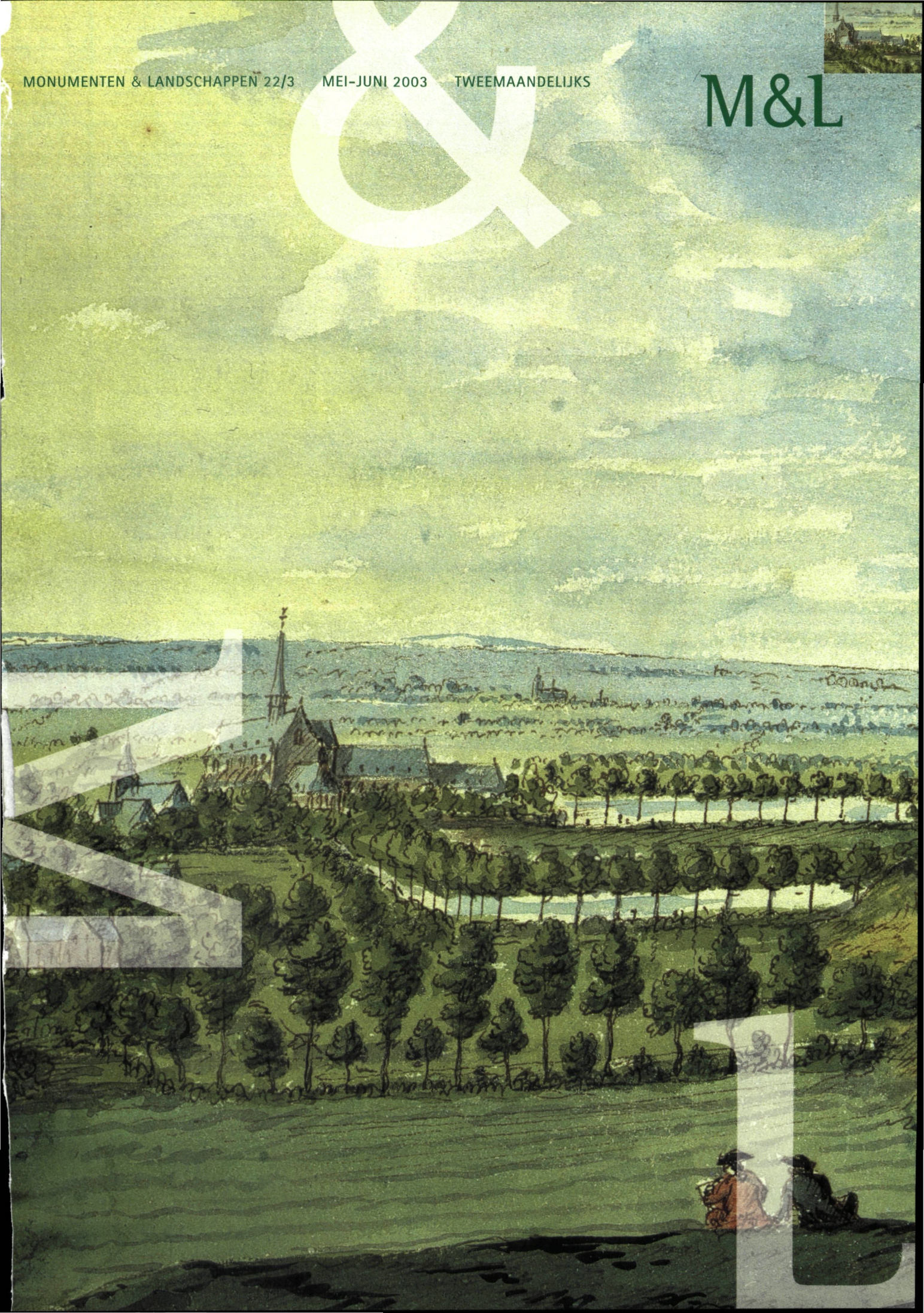


MONUMENTEN & LANDSCHAPPEN 22/3

MEI-JUNI 2003

TWEEMAANDELIJKS

M&L



Kalk voor de restauratie, renovatie en decoratie van ons patrimonium!

CORIDECOR

- CORICAL: een minerale verf op basis van vette luchthardende kalk, marmerpoeder en natuurlijke kleurstoffen
- Marmerafwerkingen MARMOLUX, CORISTIL, DECORLUX, VENESTUK



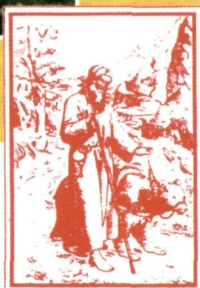
HD SYSTEM GRUPPO TASSULLO spa

UNILIT

- Bindmiddelen op basis van natuurlijke hydraulische kalk om te metselen, voegen en pleisteren
- Kant en klare mortels op basis van natuurlijke hydraulische kalk



- Hecht-, grond- en afwerkmortels
- Saneringsmortels tegen optrekkend vocht & vochtige muren
- Thermische & akoestische isolatiemortels
- Injectiemortels voor stabilisatie en statische verankering



Miniere
di
San
Remedio

Arte
Constructo

Chris VOET
Tel.: 052 46 02 43
Fax : 052 46 35 77
GSM : 0475 26 72 89
E-mail : chris.voet@compaenet.be

Maud BONNEVIE
Tel./Fax : 081 58 35 99
GSM : 0475 26 73 25
E-mail : berfon@tiscalinet.be

Arte Constructo bvba
Molenberglei 18
B-2627 Schelle
Tel.: 00 32 3 880 73 73
Fax : 00 32 3 880 73 70
E-mail : info@arteconstructo.be
Web : www.arteconstructo.be



MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN



Cover: Zicht op de abdij van Vorst en de Zennevallei vanuit het oosten, pen- en gouachetekening van Hendrik van Wel, rond 1695.
(Koninklijke Bibliotheek, Prentenkabinet)

Abonnements-voorwaarden 2003

België: 32 € (ook losse nummers verkrijgbaar voor 6 €).
CJP's betalen: 27 €
Buitenland: 49,50 €

Uw abonnement gaat automatisch in na overschrijving op rek. nr.091-2206040-95 van Monumenten & Landschappen, Phoenix-gebouw, Albert II-laan 19 (bus 3), 1210 Brussel met vermelding "M&L-jaarabonnement 2003". U ontvangt dan alle nummers van het lopende jaar.
E-mail: DianeP.torbeyns@lin.vlaanderen.be

Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar, wordt een abonnement automatisch verlengd voor de volgende jaargang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

Redactie

Monumenten en Landschappen,
Phoenix-gebouw
Albert II-laan 19 (bus 3)
1210 BRUSSEL
Tel. 02-553 16 13 - Fax 02-553 16 12
E-mail: Luc.Tack@lin.vlaanderen.be
Coördinatie: Luc Tack
Redactiesecretaris: Veerle De Houwer
E-mail: veerle.dehouwer@lin.vlaanderen.be
Fotografie: Oswald Pauwels
Vormgeving en productie: Luc Tack
Zetwerk en secretariaat: Diane Torbeyns

Internet

Website Monumenten en Landschappen:
www.monument.vlaanderen.be

Redactiecomité

Ere-voorzitter: E. Goedleven
Voorzitter: L. Tack
Kernredactie: M. Buyle, M. Celis, V. De Houwer,
Herman Van den Bossche
Redactie: A. Bergmans, J. Braeken, M. De Borgher,
J. De Schepper, M. Fierlafijn, J. Gijssels,
E. Hofkens, M. Michiels, G. Plomteux,
S. Van Aerschot, Hedwig Van den Bossche,
P. Van den Bremt, Ch. Vanthillo, L. Wylleman

Advertentiewerving

J. Casier
Maalsesteenweg 73, 8310 Sint-Kruis
Tel.: 050-36 25 89 - Fax: 050-37 33 64
E-mail: casier.jan@tiscali.be
www.jancasier.be

Druk

Die Keure
Oude Gentweg 108, 8000 Brugge
Tel.: 050-47 12 72 - Fax: 050-34 37 68

Verantwoordelijke uitgever

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening, Huisvesting en
Monumenten en Landschappen
Luc Tack
Afdeling Monumenten en Landschappen,
Phoenix-gebouw
Albert II-laan 19 (bus 3)
1210 BRUSSEL
Tel.: 02-553 16 13 - Fax: 02-553 16 12
E-mail: Luc.Tack@lin.vlaanderen.be

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikels berust uitsluitend bij de auteurs. Alle rechten voor het reproduceren, vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

Inhoud

- 4 Plannen voor de abdij van Vorst. Genealogie en toekomst van een moeilijke leesbare site
Lionel Devlieger



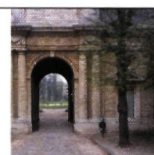
- 31 Eenheid in verscheidenheid.
De tuinwijken "Le Logis" en "Floréal"
Guido Stegen



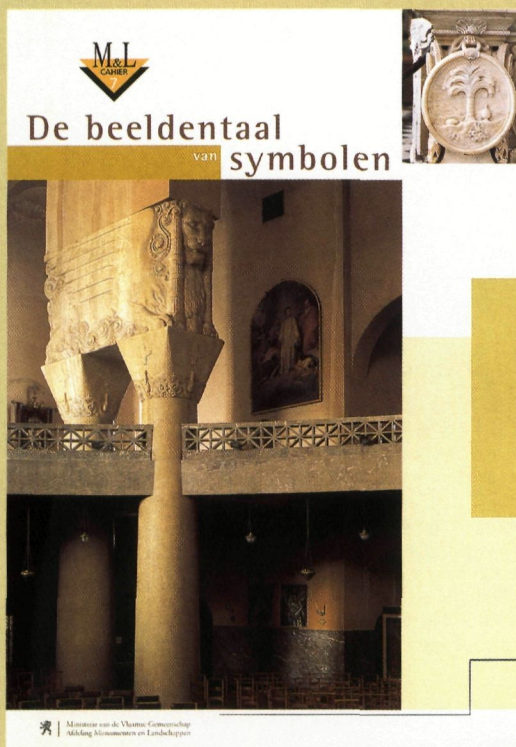
- 44 De glazen woning te Ukkel.
Restauratie en gedeeltelijke reconstructie naar de oorspronkelijke toestand
Stéphane Duquesne



- 60 Summary



Nieuw



BESTELADRES

Afdeling Monumenten en Landschappen
Pers & Voorlichting
Koning Albert II-laan 19-1000 Brussel
Tel. 02/553 16 14 – Fax 02/552 16 12
Rekeningnummer: 091-2206040-95

TECHNISCHE GEGEVENS

FORMAAT

21 X 29,7 CM

AANTAL PAGINA'S

256

KLEURENILLUSTRATIES

520

PAPIER

KUNSTDRUK
GALERIE ART SILK
135 G/M²

AFWERKING

GARENGENAAID
GEBROECHEERD

PRIJS

45 euro

AUTEURS

MARJAN BUYLE,
MARCEL CELIS,
JAN KLINCKAERT,
CHRISTINE VANTHILLO,
LINDA WYLLEMAN e.a.

FOTOGRAFIE

OSWALD PAUWELS

CONCEPT EN VORMGEVING

LUC TACK

TAAL

van symbolen

De taal van symbolen is ongemeen boeiend en rijk. Symbolische voorstellingen zijn afbeeldingen met een diepere betekenis: concrete voorstellingen van abstracte, moeilijk grijpbare begrippen. Monumenten bezoeken wordt veel interessanter als we deze ietwat verloren 'talen' opnieuw of beter leren verstaan. En de zorg om monumenten en kunstwerken is al helemaal niet denkbaar zonder de betekenis van de talrijke tekens, objecten, afbeeldingen niet te begrijpen. Deze spirituele dimensie in de zeer ruime zin van het woord maakt integrerend deel uit van de specifieke eigenheid en van de betekeniswaarde van het monument.



In de reeks verschenen

- Glas in lood € 24,67
- Middeleeuwse muurschilderingen in Vlaanderen € 29,75
- De Belgische Art Nouveau en Art Deco wandtegels 1880-1940 € 33,47
- Vlaamse en Brabantse Retabels in Belgische monumenten € 37,18
- De Landschapsatlas, baken voor een verruimd..." € 37,18
- Historische tuinen en parken van Vlaanderen € 37,50



Lionel Devlieger

PLANNEN VOOR DE ABDIJ VAN VORST. GENEALOGIE EN TOEKOMST VAN EEN MOEILIJK LEESBARE SITE

►
Abdij van Vorst,
poortgebouw,
huidige toestand.
(Foto Oswald
Pauwels)



Wat vandaag rest van de benedictinessenabdij gelegen in het hart van de gemeente Vorst is een architectuurgeheel met paradoxale kwaliteiten. De overgebleven gebouwen – de onderdelen van een imposante achttiende-eeuwse aanbouw – vormen één van de best bewaarde voorbeelden van een origineel vroegclassicistisch ensemble in de Zuidelijke Nederlanden. Tegelijk hadden deze architecturen oorspronkelijk slechts een ondergeschikte rol te vervullen in de grootschalige plancompositie die architect Laurent-Benoît Dewez in de jaren 1760 ontwerpt. De kern van

het geplande nieuwbouwgedeelte, het abdissenkwartier en het bezoekerskwartier, werd echter nooit verwezenlijkt; de gotische structuren waarvan de inpassing of de vervanging door het nieuwe project voorzien waren werden na de Franse Revolutie volledig van de kaart geveegd. Andere overblijfselen werden door de 19e en 20e-eeuwse verstedelijking van de gemeente verder uitgewist. Vandaag rest aldus een geamputeerd geheel van bijgebouwen rond een ereplein, zonder dat de omgeving verder nog sporen draagt van de organisatie van het eigenlijke kloostercomplex

zoals het ooit bestond of was gepland.

De gebouwen werden in de jaren zestig door de gemeente aangekocht en in de daaropvolgende decennia gerestaureerd. De gemeente werkt nu de aankoop af van een laatste vleugel die nog niet in haar bezit was. Het restauratie- en renovatieproject voorziet er de vestiging van een nieuwe gemeentelijke bibliotheek. In 1998 werd hiervoor na wedstrijd een architectuuropdracht toegekend, die ook voorziet in de globale heraanleg van het parkdomein dat de site vandaag geworden is.

De opdracht was de aanleiding voor een historische studie (1) van de bouw- en afbraakfasen van het complex, waarin een compilatie van gekend historisch feitenmateriaal aangevuld werd met een aantal nieuwe gegevens. Dit artikel wil de meest betekenisvolle gebeurtenissen samenvatten, die in de studie aan het licht kwamen, en tegelijk beknopt de context weergeven waarin de bouwwerken plaatsvonden.

GROEI VAN EEN WELVARENDE GEBEDSPLAATS

12de tot 17de eeuw

De geschiedenis van de abdij neemt aanvang in 1102 wanneer de benedictijnenmonniken van Afflighem, in een weide naast de parochiekerk van Vorst, een klooster voor adellijke vrouwen stichten. (2) Het klooster, dat gedurende de 12^{de} en de 13^{de} eeuw snel zijn grondgebied uitbreidt, staat nog tot 1238 onder de hoede van de abdij van Afflighem. Vanaf dan wordt Vorst een onafhankelijke abdij.



▲ De bouwwerken daterend van vóór 1800 op de site van de voormalige abdij van Vorst. (beeld Atelier du Sablon)

Een gedetailleerde bouwgeschiedenis van het gotische hart van de abdij werd recent geschreven (doch nooit gepubliceerd) door Michel de Waha (3), een tekst waarvan de samenvatting, samen met een compilatie van andere essentiële gegevens over de architecturale geschiedenis van de site verscheen in de Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel (4). We beperken ons hier tot het schetsen van de ontwikkeling van deze vandaag geheel verdwenen onderdelen van het abdijcomplex.

Kenmerkend voor de abdij van Vorst in haar ontwikkelingsfase en verdere evolutie is de merkwaardige relatie die ze aangaat met het parochiekerkje



◀ Zicht op de abdij van Vorst vanuit het noordoosten. Inkttekening van Remigio Cantagallina, 1613. (Koninklijke Musea voor Schone Kunsten te Brussel)

► Zicht op de abdij van Vorst vanuit het zuidoosten. Inkttekening van Remigio Cantagallina, 1613. (Koninklijke Musea voor Schone Kunsten te Brussel)



van de gemeente (het oudste bouwwerk van de hele site – de traditie situeert de stichting ervan in de VIIe eeuw – dat paradoxaal genoeg bewaard is gebleven). In haar hoedanigheid van cultusplaats voor een lokale martelares, de heilige Alena, was de Sint-Denijskerk zelfs de aanleiding de stichting van het klooster op die plek. Het kerkje zou kort de erediensten van zowel de parochianen als de zusters geherbergd hebben, tot beide functies gescheiden werden tegen het midden van de 12^e eeuw en een afzonderlijke kloosterkerk gebouwd wordt op amper een steenworp ten noorden van de Sint-Denijskerk. Die toestand genereerde een voor onze contreien merkwaardige plantypologische oplossing, waarbij de kruisgang van het klooster (en de

▼ Zicht op de kerk, huidige toestand. (Foto Oswalds Pauwels)



hierop aansluitende ruimten) aan de noordflank van de abdijkerk komen te liggen, in plaats van aan de zuidflank.

De ontvoogding van het klooster tot abdij gaf de aanleiding tot een grootschalige uitbreiding en verfraaiing van het religieuze hart van het kloostercomplex. In de eerste helft van de 14^{de} eeuw wordt met de bouw van een nieuw koor de reconstructie van de abdijkerk aangevat. Het drie traveeën tellende koor zet meteen de toon voor de monumentale afmetingen van de hooggotische abdijkerk. Het bouwwerk is allicht voltooid wanneer de bisschop van Kortrijk in 1447 acht altaren van de kerk inze-gent. Bij een volgende consecratie in 1523 wordt de hele kerk, evenals het klooster, de kapittelzaal en het kerkhof ingezegend door Bisschop Robert de Croÿ. De monumentale abdijkerk ligt slechts op een tiental meter ten noorden van het vroegromaanse Sint-Denijskerkje.

In 1582 wordt de abdij in de as gelegd door het in Brussel gevestigde calvinistische garnizoen om te vermijden dat Alessandro Farnese's leger er proviand en beschutting zou vinden voor het beleg van de stad. De brand veroorzaakt de vernieling van de dakbedekking van de hoofdgebouwen van het abdijcomplex, zonder dat de dragende structuren al te zeer aangetast worden (5). De gevluchte benedictinessen komen zich vijf jaar later terug in de abdij vestigen. De herstellingswerken aan de abdijkerk worden pas in 1614 voltooid.

Aan de abdij wordt een eeuw later weer aanzienlijke schade toegebracht door de passage van de Franse, Spaanse en Hollandse troepen, ten gevolge van de Franse expansieoorlogen. De feiten worden in detail beschreven in de Kroniek opgesteld door Charles de Burggraeve (6), ontvanger van de abdij.

Indien men afgaat op de twee afbeeldingen van de abdij in de opeenvolgende uitgaven van van Sanderus' *Chorografia Sacra Brabantiae* (resp. 1659 en 1726) schijnt de in de kroniek beschreven woelige periode (1682-1722) het globale beeld van de abdij niet doorslaggevend aangetast te hebben.

Vorst aan het begin van de 18de eeuw

De abdij is gelegen ten noordoosten van de dorpskern van Vorst, een gehucht ingeplant op de smalle bebouwbare grens tussen het moerassige Zennebekken in het Westen en de beboste heuvelruggen in het Oosten, de uitlopers van het toenmalige Zoniënwoud. Het ommuurd domein wordt in twee helften verdeeld door de binnenstromende Gheleysbeek, een zijarm van de Zenne, die de abdijsmolen aandrijft en de drie visvijvers van de abdij van water voorziet.

Op de rechterzijde van beide gravures in Sanderus is goed de tweesprong te zien die vandaag de dag nog steeds de Sint-Denijsstraat en de Brusselsesteenweg laat samenkomen. De Brusselsesteenweg, die noordoostwaarts de zanderige massieven van de Hoogte Honderd oploopt, is de voormalige Middelweg naar de Brusselse Hallepoort die tussen 1711 en 1714 op kosten van de abdij wordt verbreed en verhard.

Begin 18^{de} eeuw telt de abdij een twintigtal monialen, allen afkomstig uit de hoge Europese adel, en een twintigtal lekenzusters, van meer bescheiden afkomst. De zusters worden omringd door vele dienstmeiden en knechten, mannelijk kerkpersoneel en een dertigtal jonge meisjes die in de abdij onderdak en gratis onderricht genieten. Verder zijn binnen de abdijsmuren tientallen arbeiders en ambachtshuizen actief: bakkers, brouwers, stalknechten, molenaars, smeden, steenbakkers, enz., ten dienste van de benedictinessen.

Het totale grondgebied van de abdij buiten de muren is indrukwekkend: meer dan 1000 hectaren (7) gronden alleen al binnen het huidige Brussels Gewest. Vorst is veruit de grootste Brusselse abdij wat grondbezit betreft. Maar haar bezittingen breiden zich uit, zoals eerder vermeld, tot ver voorbij het Hertogdom Brabant, over heel het huidige Vlaanderen.

De rijkdom van de abdij staat in contrast met haar wat wanordelijke verschijning als gebouwengeheel op afbeeldingen als bijvoorbeeld die van Sanderus. De situatie is het logische gevolg van een gestage groei met relatief beperkte bouwcampagnes onder



▲
Abdij van Vorst.
Gravure van Jacob
Neefs uit de
Chorografia Sacra
Brabantiae... van

A. Sanderus, eerste
uitgave van 1659.
(Koninklijke Biblio-
theek, Kostbare
Werken)

▼
Abdij van Vorst.
Gravure van
R. Blockhuysen voor
de *Chorografia*
Sacra Brabantiae...
van A. Sanderus,
uitgave van 1726.
(verzameling Atelier
du Sablon)





▲ Zicht op de abdij van Vorst en de Zennevallei vanuit het oosten, pen- en gouachetekening van Hendrik van Wel, rond 1695. (Koninklijke Bibliotheek, Prentenkabinet)

de verschillende abdissen. Slechts de laatgotische abdijskerk en de aanliggende vertrekken rond de kruisgang, de gewijde kern van het abdijscomplex, lijken van een stilistisch coherente bouwintentie te getuigen. In de tweede helft van de 18^{de} eeuw zal de abdij van Vorst echter een grondige gedaanteverwisseling ondergaan die op radicale wijze komaf maakt met het vroegere wat onsamenhangende en gezichtsloze uiterlijk. Het verhaal van de drang van de abdij naar grootschalige verfraaiingwerken en de wijze waarop deze in Vorst gerealiseerd werden is niet alleen architecturaal, maar ook historisch belangrijk, want exemplarisch voor de complexe verhouding in de jaren 1760 en 1770 tussen het Oostenrijkse bewind en de hoge clerus in de Zuidelijke Nederlanden. Twee persoonlijkheden beheersen de gebeurtenissen, die leiden tot de achteraf cruciaal gebleken transformatiewerken van het abdijscomplex: de abdis de Bousies de Rouveroy, en Laurent-Benoît Dewez (1731-1812), de latere 'Architecte de la Cour' (8) van gouverneur-generaal Karel van Lotharingen.

AMBITIEUZE VERZUCHTINGEN: EEN GLOBAAL VERBOUWINGS- PROJECT (1760-1794)

Vrijwillige brandstichting?

In het timpaan aan de binnenzijde van Dewez' neoklassieke poortgebouw naar de abdij prijkt vandaag nog het opschrift met de datum van aanvang

van de renovatiewerken aan de abdij, 12 september 1764. De eerstesteenlegging gebeurt door de landvoogd zelf, allicht in aanwezigheid van zijn architect. De onmiddellijke betrokkenheid van Karel van Lotharingen bij de renovatiewerken wordt in de traditionele Vorstse historiografie voorgesteld als de passende ontferming van de overheid over een door rampspoed geteisterde abdij. De vermelde aanleiding tot de werken is namelijk een hevige brand die enkele maanden eerder een groot deel van de abdijsgebouwen vernield zou hebben. Louis Verniers, auteur van het referentiewerk over de geschiedenis van Vorst, schrijft in 1949: "*Le 26 mars 1764, le feu prit aux archives et communiqua aux bâtiments, lesquels furent en grande partie détruits. Mains documents précieux disparurent à jamais [...]*" (9) Indien men alle beschikbare gegevens betreffende de brand naast mekaar legt rijzen er echter vragen naar de geloofwaardigheid van de wijze waarop de zusters zelf over de gebeurtenis bericht geven en dus naar de werkelijke aanleiding tot de verbouwingswerken.

Eén van de belangrijkste vermeldingen de brand is, niet toevallig, terug te vinden in een 'subsidieaanvraag' van zusters aan de overheid. Het gaat hem in

▼ Het opgerolde 'plan général de l'abbaye de Forest', hoofd-attribuit op het portret van de abdis Marie-Joséphine Victoire de Bousies de Rouveroy. Ook op dit document wordt zeer expliciet 1764 aangegeven als aanvangsdatum voor het renovatieproject.

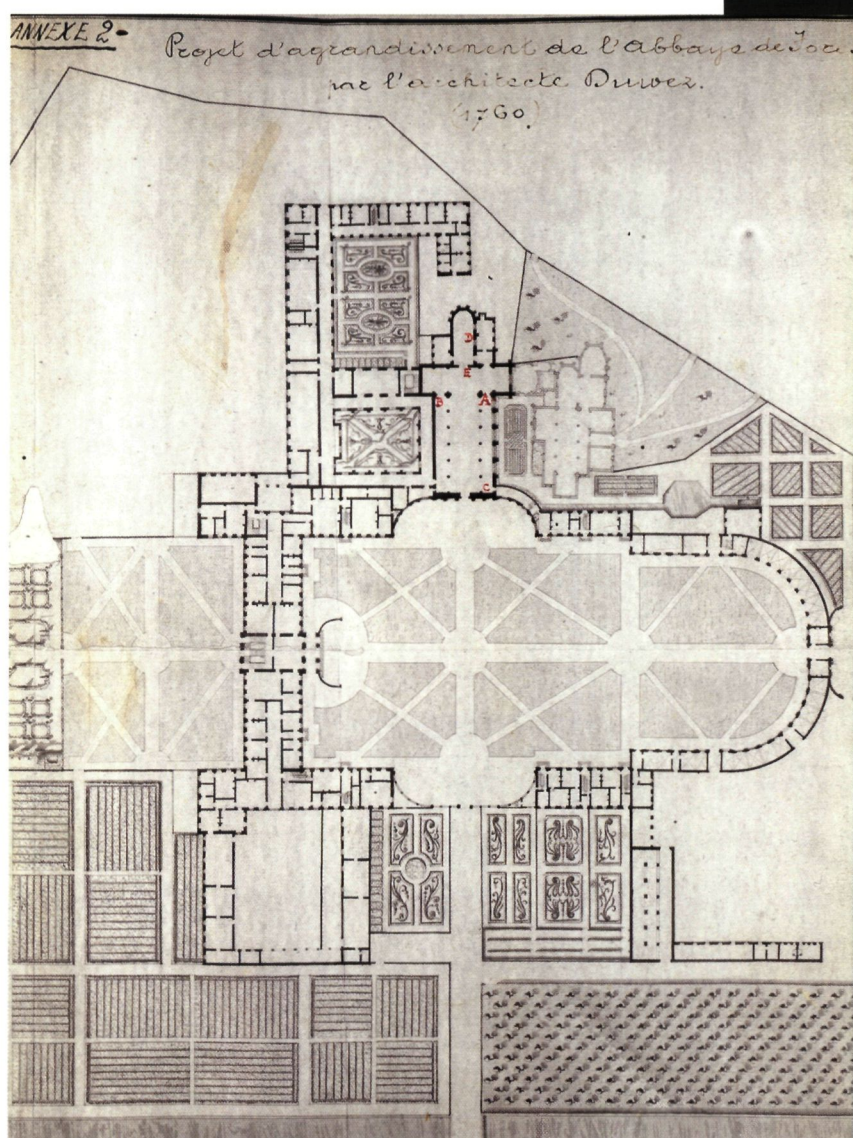


feite om de aanvraag ter verkrijging van de nodige leensom van 150.000 florijn voor de renovatiewerken. De brief (10), die medeondertekend wordt door alle monialen, roept ook de bijzonder slechte toestand van de gebouwen in om de grootschalige werken te rechtvaardigen.

De termijn blijkt zeer kort tussen de datum van de brand, 26 maart, en de eerste vermelding van het architectuurproject van Dewez, in diezelfde aanvraagbrief gedateerd 6 mei 1764, zijnde een goede maand later. Gezien de zware werkbelasting van Dewez, op dat ogenblik misschien de meest gesolliciteerde architect van het land, lijkt deze termijn voor de ontwikkeling van een complex en briljant architectuurontwerp onmogelijk kort. Beide gegevens - maar ook een aantal andere aanwijzingen die het accidentele karakter van de brand in een twijfelachtig daglicht stellen (11) - doen vermoeden dat de onderhandelingen voor verbouwing van de abdij reeds een stuk eerder aanvingen, en dus niet in onmiddellijk verband staan met de brand. Het lijkt redelijk de eerste plannen voor een omvangrijke reconstructie van de abdij, en de eerste contacten met architect Dewez behoorlijk vóór 1764 te situeren, misschien zelf in 1760, het jaar van de verkiezing van de hertogin Marie-Josèphe-Victoire de Bousies de Rouveroy, de abdis wiens naam onlosmakelijk met de verbouwingswerken verbonden zou worden.

Bouwcampagnes voor werkgelegenheid

De aanzet tot de verbouwingswerken dient ook in een wat ruimer kader geplaatst te worden. Bijna alle grote Belgische abdijen ondernemen in die periode belangrijke renovatiewerken. Verscheidene auteurs (12) zijn het eens om hierin het logische antwoord te ontwaren op het fiscaal beleid van het Oostenrijks bewind ten aanzien van de abdijen. Een regeringsordonnantie van 1753 verbood namelijk de uitbreiding van het erfgoed van kerkelijke instellingen door de aankoop van nieuw onroerend goed. Schuldophoping door dure renovatiewerken bleek dan dikwijls het enige middel voor de abdijen om te ontkomen aan willekeurige belastingsheffingen en gedwongen leningen aan de Oostenrijkse staat. Maar het blijkt ook dat de grootscheepse transformatiewerken die simultaan door een twintigtal van de grootste abdijen van de Zuidelijke Nederlanden worden ondernomen, niet ondanks de Oostenrijkse autoriteiten gebeuren, maar met de nadrukkelijke bijval van het bewind. Dit blijkt uit de systematische tewerkstelling, in het overgrote deel van deze werven, van Laurent-Benoît Dewez, architect



▲ Algemeen grondplan voor de heraanleg van de abdij van Vorst. Tekening van L.-B. Dewez, jaren 1760-64. De tekening maakte deel uit van het 'Fonds Dewez' van het

Algemeen Rijksarchief, maar is hieruit spoorloos verdwenen sinds onbekende datum. De laatste publicatie dateert uit 1949 (VERNIERS, L., Histoire de Forest lez

Bruxelles, Bruxelles, A. De Boeck, 1949). (Foto teruggevonden bij een opgravingsverslag daterend uit 1938-39, Gemeente Vorst, Afdeling Openbare Werken)

van het hof(13). Er is verder reeds gewezen(14) op het feit dat de bouwwoede allicht zeer bewust op gang gebracht is door Karel van Cobenzl, gevolmachtigd minister en beleidsmaker van de landvoogd, met de bedoeling enerzijds economie en tewerkstelling(15) te steunen zonder daarvoor de staatskassen aan te hoeven spreken, en anderzijds de abdijen over te halen tot een gewillige gedaanteverwisseling naar een stijl die duidelijk de Aufklärungsgedachte vertaalt.

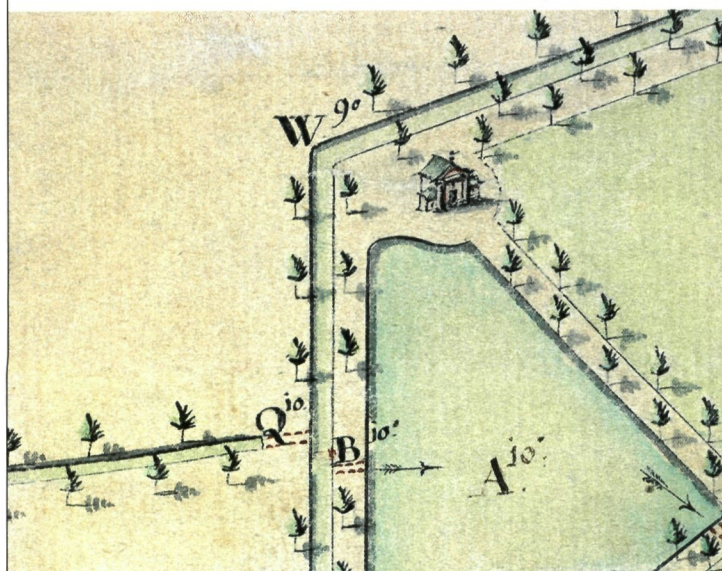
De interventie van Dewez (1760?-1776)

We vermeldden reeds de brief van 6 mei 1764 (16) waarin de benedictinessen de vrijlating vragen van een leensom van 150.000 florijnen voor de aanvang van de werken. De zusters geven hierin blijk van hun intentie een *“schoon, regulier en commodt werk”* te laten maken, en dit *“ingevolge van zeker plan ofte model ons ghetoont ende voorgehouden, ende door experte tot dien eynde bij onze Eerw. Abdisse doen maken, ende bij mannen hun des verstande laten exa-*



▲ Zicht op de abdij van Vorst. Detail uit het plan van landmeter Everaert, 1790. (Algemeen Rijksarchief, Kaarten en Handgeschreven Plannen, inv. 7912)

▼ Het 'belvédère' van de abdij van Vorst. Ontwerp van Dewez uit het midden van de jaren 1770. Detail uit het plan van landmeter Everaert, 1790. (Algemeen Rijksarchief, Kaarten en Handgeschreven Plannen, inv. 7912)



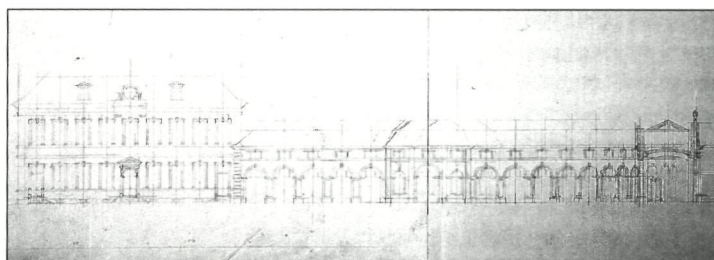
mineren.” Het gaat hier naar alle waarschijnlijkheid om het recent verdwenen algemeen grondplan voor de vernieuwde abdij door Dewez. Dit plan is klaar op 6 mei; de abdis heeft bovendien reeds de tijd gehad hierover advies in te winnen. De eerstesteenlegging gebeurt zoals vermeld op 12 september van hetzelfde jaar. Over het verloop van de werken zelf zijn bijzonder weinig gegevens terug te vinden. Deze lopen allicht uit tot in het begin van de jaren 1770. Van de op Dewez' plan voorziene nieuwbouw zou enkel het zuidelijk gelegen gedeelte verwezenlijkt worden, de hoefijzervormige stallen of ateliers met het poortgebouw, evenals de hierop aansluitende, tegenover elkaar liggende verblijfsgebouwen. Een uitgewerkte perspectieftekening van Vorst van landmeter Everaert geeft een gedetailleerd beeld van de abdij in het jaar 1790. Het door Dewez opgetrokken geheel is duidelijk te zien ten Zuiden van de as die doorheen het schip van de abdijkerk loopt. Ten Noorden van die as daarentegen zijn nog duidelijk de 15^e, 16^e en 17^e-eeuwse architecturen van het abdijcomplex waar te nemen. Ook de door Dewez voorziene overwelfing van de Gheleysbeek is nog niet uitgevoerd; de ontworpen tuinaanleg ontbreekt of is niet voorgesteld.

De dreef, die de Dewez recht tegenover de gevel van de abdijkerk voorzag, is wel gerealiseerd in 1790. De dreef definieert een transversale hoofdas die, samen met de langse as die van het poortgebouw tot aan het abdisverblijf reikt, de plancompositie beheerst. De dreef leidde tot een veelhoekig paviljoen dat ook op het plan van Everaert goed zichtbaar is. In de archiefdocumenten vonden we het ontvangstbewijs daterend uit 1776 voor de betaling van de blauwe hardsteen voor het paviljoentje, in Franstalige teksten *'belvédère'* genaamd, elders in het nederlands vermeld als *'den belvue'*. Het gebouwtje moet rond die tijd afgewerkt geweest zijn. Op plannen van de Graaf van Ferraris, die dateren van tussen 1771 en 1778, is het echter nog niet te zien. Het ontwerp van de belvédère is van de hand van Dewez, zoals blijkt uit de laatste onkostennota(17) die hij opstelde voor de abdij van Vorst, waarin verschillende ontwerpen en verplaatsingen tijdens de periode 1774-1775 aangerekend worden. De nota vermeldt voor oktober 1774: *“fait le plan d'un belveder en bâtiment qui est construit au bout de la grande avenue en face de l'église / fait aussi une façade du dit belveder [sic] et une coupe intérieure du même bâtiment”*. De belvédère wordt volledig afgebroken in het begin van de 19^e eeuw. Ook de door Dewez vermelde tekeningen van het gebouw zijn vandaag verdwenen.

De nooit verwezenlijkte abdij

In totaal zijn er vandaag negen ontwerptekeningen van de hand van Dewez bewaard die de abdij van Vorst betreffen. Het gaat om een aantal studies voor de gevels van het poortgebouw en uitvoeringstekeningen voor de twee verblijfsgebouwen. Tenslotte is er in deze reeks tekeningen uit het 'Fonds Dewez' van het Rijksarchief één tekening met de geplande opstand voor de gevel naar het ereplein van de abdij waarop de ook de opstand van de niet verwezenlijkte delen op geschetst staat. De tekening laat toe, samen met het globale inplantingsplan, een beeld te vormen van het abdissonverblijf dat Dewez voor ogen had en dat het dominante element had moeten vormen van de hele scenografie rondom het paradeplein van de abdij. Wat plan, opstand en axiale ligging betreft in de hele compositie, had dit verblijf zeer vergelijkbaar moeten zijn met de centrale vleugel die Dewez in de benedictijnenabdij van Gembloux (1759-1779) voorzag als residentie voor de abten, een ontwerp dat wel uitgevoerd werd.

De abdij van Vorst is representatief voor het werk van de vroege Dewez, die reeds een grote beheersing van monumentale plancomposities weet te combineren met een evenwichtige opbouw van de gevels, op strategische punten opgehoogd door een zowel elegant als syntactisch orthodox gebruik van de klassieke orden (in Vorst voornamelijk in de rijk versierde Dorische inkomportaal). Dewez had hiervan reeds de magistrale demonstratie gegeven met het ontwerp van de abdij van Orval (1758-1759).



▲
Laurent-Benoît Dewez. Ontwerptekening voor de opstand van de oostelijke gevels op het ereplein van de abdij.
(Algemeen Rijksarchief, Kaarten en Handgeschreven Plannen, Fonds Dewez)

(18) Zijn beheersing van het klassieke idioom is het resultaat van een lang studieverblijf in Rome, met contacten met Luigi Vanvitelli en de grondleggers van de neoklassieke beweging (o.m. Robert Adam en Piranesi), evenals van zijn ervaring als mederwerker in het Londens architectuurbureau van Robert en James Adam. Later, tegen het einde van zijn (voortijdig afgebroken) carrière zou Dewez evolueren naar meer abstracte uitdrukkingsvormen, waarin de klassieke orden opgelost worden in pure geometrie, zoals bij de abdij van Vlierbeek (1776).

Het plan van Vorst, evenals de andere grootschalige abdijcomplexen die Dewez in België ontwierp, draagt de sporen van de jarenlange studie die de jonge architect voerde over zowel antieke als moderne grootschalige paleiscomplexen (de Romeinse keizerlijke paleizen, het paleis van Diocletianus in Split, Vanvitelli's paleis voor de koning van Napels in Caserta(20)) evenals van zijn goede kennis van het oeuvre van Palladio en de Britse Palladiaanse traditie, maar ook van het Franse classicisme). Die

▼
Abdij van Gembloux. Voorgevel van het abtenverblijf.
Laurent-Benoît Dewez, 1759-1779.
Foto L. Devlieger

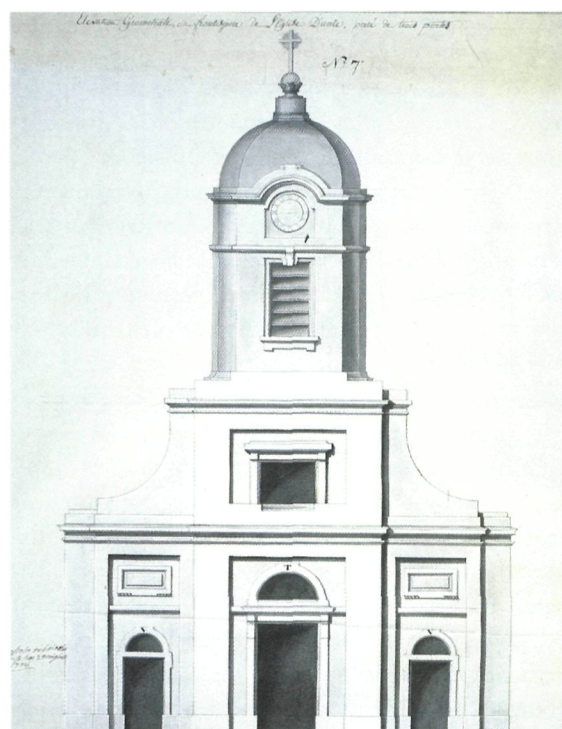


Voorgevel van de Sint-Pieterskerk te Ukkel. Tekening van J.F. Wincqz naar een ontwerp van Claude Frisco, 24 augustus 1778. Algemeen Rijksarchief.

► studie liet Dewez toe een ideaal bouwschema te ontwikkelen voor abdijcomplexen, dat hij zonder veel toegevingen in al zijn abdijsontwerpen, ook in Vorst, zou toepassen:

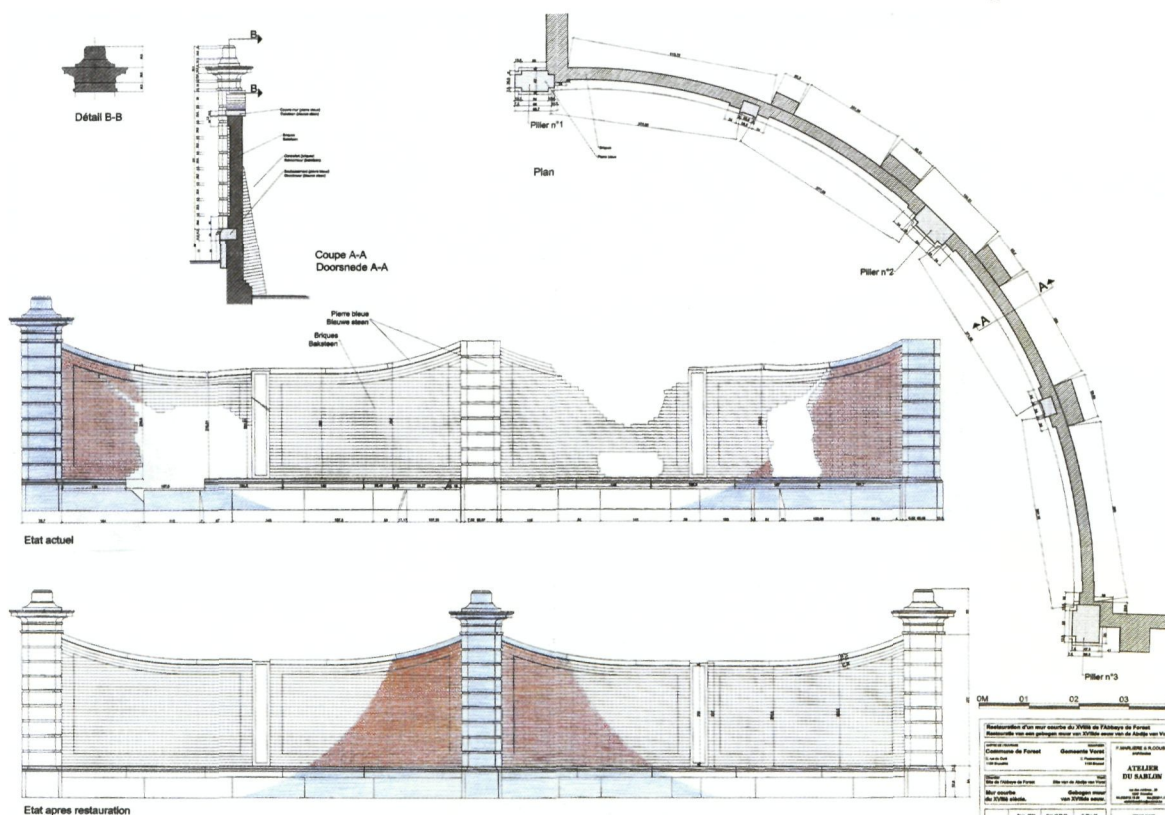
"Tous les projets d'ensembles architecturaux conçus ab nihilo par notre architecte s'organisent selon un même schéma: un corps de passage placé sur l'axe de symétrie indique l'entrée et ouvre sur une vaste cour d'honneur. En réponse, Dewez dispose vis-à-vis de l'entrée, l'église flanquée de son porche, (Orval, Affligem, Heylissem) ou le palais abbatial précédé de son portique (Gembloux, Forest, Saint-Martin de Tournai, Dieleghem)." (21)

In Vorst wordt deze secundaire as bepaald door de gevel van de abdijkerk en de tegenoverliggende dreef naar de belvédère, en benadrukt door het half-cirkelvorming uitdijen van het ereplein op die hoogte. Als een kathedraaltransept moesten beide hemicycli, in hun vorm een herhaling van de bijgebouwen aan de inkomportaal, een orgelpunt vormen in de zich gaandeweg onvouwende volumetrische scenografie langsheen de rechte lijn die de binnenschrijdende bezoeker naar het abdissenpaleis moest voeren. Een parcours gericht op de creatie van een zo plechtstatig mogelijk effect en de uitdrukking van wat Catherine de Braekeleer Dewez' *"idéologie de domination"* genoemd heeft. (22)



▼ Opmetingstekening van het gebogen muurfragment in het park van de abdij. De blauwe hardstenen pijlers zijn een ontwerp van architect

Wincqz uit de jaren 1780. De vervanging van de oorspronkelijke ijzeren hekkens door baksteenmet-selwerk met hardstenen muurkappen dateert waarschijnlijk uit het begin van de 19e eeuw, toen de afsluiting op een perceels-grens kwam te liggen. Atelier du Sablon, 2000.



De hofarchitect in ongenade (1776)

De redenen voor het tot stilstand komen van de werken in de loop van de jaren 1770, en het nooit uitvoeren van het hele voorziene project zijn hoofdzakelijk tweërlei. Enerzijds is er de hachelijke financiële toestand van de abdij door de meer dan tien jaar aanslepende, enorme werf; anderzijds worden zowel Dewez' reputatie als zijn verstandhouding met de abdis fataal gecompromitteerd. Er werd reeds elders ingegaan op het langzaam toenemend diskrediet waarvan Dewez gaandeweg de jaren 1770 voor de enen het slachtoffer zal zijn, voor de anderen de enige verantwoordelijke, en dat zal leiden tot zijn ontslag als hofarchitect in 1780 (23). De verhouding met de abdis de Bousies is een afzonderlijke zaak, ofschoon Dewez zich ook hier bezondigd zou hebben aan fraude met bouwmaterialen en het niet respecteren van lastenkohieren. Bij de reeks architectuuropdrachten waarmee de hofarchitect voor de abdij was belast, hoorde de renovatie en de uitbreiding van het oude Romaanse parochiekerkje van Ukkel, een eigendom van de abdij. Dewez lijkt zich bijzonder slecht van deze taak gekweten te hebben. Het ontwerp wordt als heiligschennend afgedaan door de dorpsbewoners, er ontstaan stabiliteitsproblemen en de architect wordt beschuldigd van slordigheden en fraude (24). Eind april 1776 wordt de kerk van Ukkel door een groep experts onbruikbaar verklaard voor de erediensten. Hierop verbreekt de abdis van Vorst haar contract met Dewez, en spant ze een proces tegen hem aan. Er is voor deze zaak geen uitspraak gekend, maar het is meer dan waarschijnlijk dat de rechtspraak een punt zet achter het samenwerkingsverband tussen Dewez en de abdis.

De abdis geeft Claude Fisco, Dewez' aartsrivaal, de opdracht een alternatief uit te werken ter vervanging van Dewez' misleun in Ukkel. Fisco laat zijn ontwerp voor de gevel van de parochiekerk uittekenen door de jonge architect Jean-François Wincqz, een voormalig stagiair van Dewez, die zich zou ontpoppen tot de werkelijke opvolger van Dewez voor de opdrachten van de abdij van Vorst.

Het optreden van Jean-François Wincqz (1776-1794)

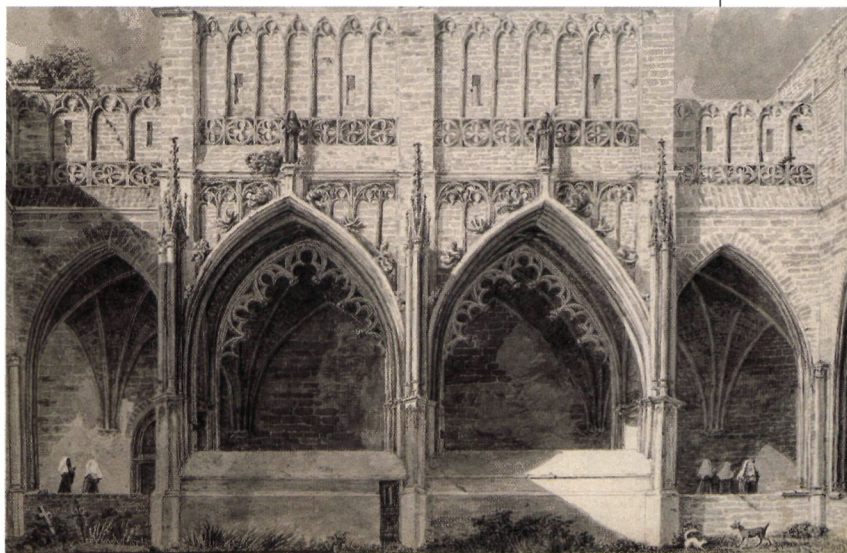
Wincqz was afkomstig uit een in Soignies gevestigd geslacht dat reeds vele generaties faam genoot in de blauwe hardsteenontginning en -verwerking. Hij volgt tussen 1766 en 1773 een architectuuropleiding in Gent en in Parijs, waar hij ondermeer les krijgt van J.-F. Blondel. Na 1773 werkt Wincqz een tijd als medewerker in het architectenbureau van Dewez, aan de zijde van onder meer Louis-Joseph

Montoyer. In 1775 voert de jonge Henegouwse architect zijn eerste eigen architectuuropdracht uit, in eigen streek, de abdijkerk van Cambron-Casteau. (25)

Het is Wincqz die in 1776, ditmaal in de rol van aannemer, de blauwe hardsteen zou leveren voor de hoger vermelde belvédère van Dewez. Naar alle waarschijnlijkheid superviseert hij ook de montage van het gebouwtje. In de jaren '80 ontwerpt hij het interieur en het meubilair van Fisco's Sint-Pieterskerk in Ukkel voor de benedictinessen. Later ontwerpt Wincqz geraffineerde interieurs voor de 34^e en laatste abdis van Vorst, de opvolgster van de gravin de Bousies die in 1785 overlijdt. Hij zou ondermeer het boudoir, de slaapkamer en andere private vertrekken van de abdis de Rueda y Contreras van een vernieuwde decoratie in houtsnijwerk voorzien. Dit blijkt uit een onkostennota (26) van Wincqz voor de periode van 1785 tot 1789 uit het archief van de abdij. Een ander, belangrijk werk vermeld in deze nota betreft een hekken uit smeedijzer tussen blauwe hardsteenpijlers, dat Wincqz voor de abdij ontwerpt. Het is een belangrijk gegeven omdat het een structuur betreft die vandaag nog bestaat, zei het gedeeltelijk en in gehavende toestand.

Het hekken dat Wincqz in 1789 tegenover de gevel van de abdijkerk laat uitvoeren volgt vrij getrouwd een structuur die Dewez (27) voor die plek voor ogen had, zoals blijkt uit zijn algemeen grondplan. Het geheel betreft een reeks stenen pijlers in halve cirkelvorm waartussen ijzeren hekkens (28) voor afsluiting zorgen zonder het zicht te beperken. Het middelste hekken opent op de dreef die leidt tot de belvédère. De hele structuur is goed te zien op de

▼
Gezicht op de noordzijde van de kruisgang van de verlaten abdij van Vorst. Tekening van Paul Vitzthum, 1802. De zusters die op het beeld verschijnen zijn slechts uit de verbeelding van de kunstenaar ontsproten. (Koninklijke Bibliotheek, Prentenkabinet)



tekening van Everaert. Zelfs de gebeeldhouwde vazen bovenop de hardsteenpijlers zijn zichtbaar. In de ruïneuze structuur in het park van de huidige abdij van Vorst zijn, allicht in het begin van de 19^{de} eeuw, de hekkens vervangen door baksteenmetselwerk met blauwe hardstenen muurkappen. De huidige herstellingswerken aan de muur, die het volledig demonteren van het metselwerk noodzaakten, hebben evenwel nog niet toegelaten volledige klaarheid te scheppen in de verschillende transformatiefasen die tot de huidige structuur leidden.

VAN DE FRANSE REVOLUTIE TOT VANDAAG: OPEENVOLGENDE GEDAANTE- VERWISSELINGEN ONDER DE VERSCHILLENDE EIGENAARS

Afschaffing en afbraak van de abdij (1794-1808)

Voor het Franse revolutionaire leger, dat vanaf 1792 de Oostenrijkse Nederlanden binnenvalt, moet de mateloos rijke en uitgestrekte abdij van Vorst, bewoond en bestuurd door vrouwen van de hoogste Europese adel, zowat de belichaming zijn geweest van hun ideologisch doelwit. De vernieling ervan moet een erezaak geweest zijn. Dat ze zich gewetensvol en efficiënt aan dit oogmerk hielden blijkt uit het feit dat na amper 15 jaar Franse bezetting nauwelijks nog een spoor te bekennen valt van het bestaan van de abdij. De hiervoor ingezette strategie, het resultaat van enkele jaren ervaring in tactische oorlogvoering, combineert het manipuleren van de verontwaardiging van een wan-

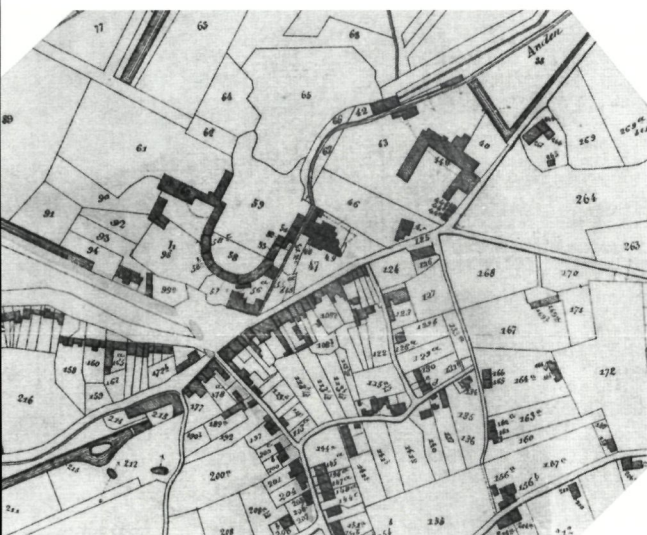
hopige en uitgehongerde lokale bevolking jegens de in luxe levende benedictinessen met de zorg om de volkse religiositeit zo min mogelijk voor het hoofd te stoten. Die houding zou de Franse Administratie toelaten om, zonder de minste geweldpleging, en tegen een minimale kost, de benedictessengemeenschap te laten afschaffen, hun eigendommen in beslag te laten nemen, te verkopen, en het grootste deel van de gebouwen te laten afbreken.

De ontmanteling zou reeds starten in de nacht van 25 juni 1794 waarop de zusters, naar Keulen vluchtend voor de weer oprukkende Fransen, de abdij ten prooi moeten laten aan het plunderend geweld door de eigen Vorstse dorpelingen. Vanaf 1795, na de terugkeer van de monialen, worden alle bezittingen van de abdij, roerende en onroerende goederen met zorg geïntroduceerd. Eind 1796 wordt de benedictinessengemeenschap ontbonden. De gebouwen van de abdij worden verzegeld. De veiling (29) van alle bezittingen vindt plaats in de loop van de maand maart 1797. Bijna alle gronden van de abdij in de gemeente Vorst, met inbegrip van alle bouwwerken, uitgezonderd de parochiekerk Sint-Denijs, vallen in de handen van een Fransman, Jean-Louis Rousseau. De man is afkomstig uit Charleville en maakte fortuin in de verkoop van foerage aan het Franse leger. Rousseau voert hier, in verstandhouding met de Franse administratie, een louter speculatieve operatie uit. Hij beslist enkel Dewez' recente neoklassieke gebouwen te behouden; de rest van het eeuwenoude complex, met inbegrip van de abdijkerk, kruisgang en alle zusterverblijven wordt ontmanteld voor verkoop als bouwmaterialen. De hele operatie die de abdijkerk en het grootste deel van het klooster met de grond zou gelijk maken neemt een tiental jaar in beslag en berokkent zware schade aan de Vorstse gemeentewegen door de ononderbroken passage van zwaar met puin geladen paardenkarren. Het is tijdens die afbraakperiode dat de schilder Paul Vitzthumb de voormalige abdij bezoekt en er drie tekeningen maakt die ons als enige documenten een beeld geven van de verdwenen gotische kruisgang.

Na afloop van de werken kan Rousseau het goed doorverkopen als een parkdomein met uitgebreide neoklassieke residentie en bijgebouwen. De volgende eigenaars zullen hun intrek nemen in de noordwestelijke en grootste verblijfsvleugel van de voormalige abdijuitbreiding, waarin ook de laatste abdis van Vorst haar appartementen had. Deze vleugel wordt voortaan 'het kasteel' genoemd; het tegenoverliggende pand blijft de naam 'priorij' dragen,

▼
Gezicht op de oostzijde van de kruisgang van de verlaten abdij van Vorst. Tekening van Paul Vitzthumb, 1802. (Koninklijke Bibliotheek, Prentenkabinet)





overeenkomstig zijn vroegere functie. Het vroegere ereplein van de abdij wordt een private binnenhof, voorzien van de grillige paden en pittoreske begroeiing van een ware Engelse tuin.

Paternalisme in Vorst: de abdij als landgoed, manufactuur en 'cité ouvrière' (1808-1883)

Het is een Bergense advocaat en politicus, Philippe Papin, ook zaakvoerder van de familie de Croÿ, die het landgoed in 1808 van Rousseau overkoopt. In de daarop volgende jaren zal hij delen van zijn perceel die aan de Gheleysbeek aanliggen -waarop nog een aantal niet afgebroken gebouwen van de voormalige abdij voorkomen- doorverkopen voor de vestiging van hun ateliers. Het belangrijkste perceel, gelegen op het hart van het voormalig abdij-complex, gaat naar de industrieel Victor Bal, die er één van de eerste gemechaniseerde katoenverwerkingateliers uit de Brusselse regio zou vestigen. (30) De niet verkochte ruimten van het voormalig abdijcomplex die door de familie Papin onbewoond blijven worden verhuurd, zoals de watermolen van de abdij die nog een behoorlijk deel van de 19^{de} eeuw als oliemolen zou dienst doen. Het molengebouw, goed te zien op het perspectief van Everaert, vormde een aanhangsel aan de Oostelijke gebogen vleugel, net links gelegen bij het binnenkomen van het oostelijk portaal naar het ereplein. (31) In de tweede helft van de 19^{de} eeuw vermindert de nood aan onmiddellijk aan het water gelegen ateliers door de opkomst van de stoommachines, terwijl door de demografische groei de vraag naar huisvesting toeneemt. De voormalige ateliers en stallen van de abdij worden door de erfgenaam Papin in kleine delen opgesplitst en als ar-

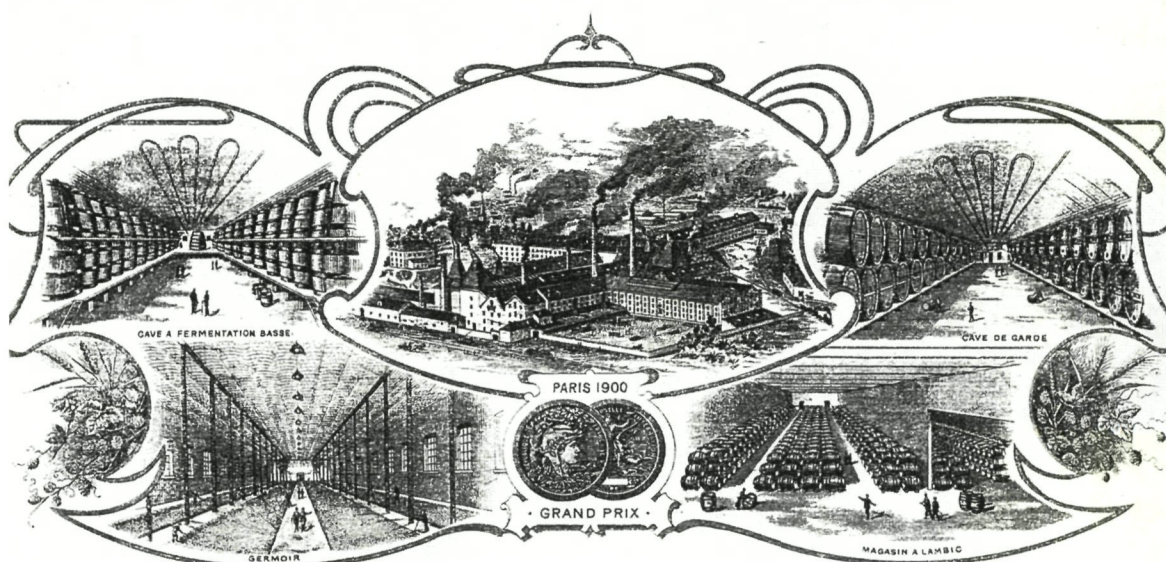
beiderswoningen verhuurd. Zelfs de statige 'priorij' aan de Sint-Denijskerk wordt in kleine wooneenheden met bijhorende tuintjes verdeeld. L. Verniers vermeldt een uit 1874 daterende lijst van arbeiderswijken waarin deze groep woningen vermeld staat als "la cité de Monsieur Papin". (32) De 19^e-eeuwse bestemming van de voormalige abdijgebouwen, als 'kasteel' voor de heren Papin, ateliers en de huurwoningen, maakt Dewez' architectuur retrospectief verwant met een ander statig complex uit onze contreien, Bruno Renard's mijnbouwdorp 'le Grand Hornu' nabij Mons (1820-1832).

In de laatste twee decennia van de 19^e eeuw zou de werkelijke verstedelijking van Vorst echter meer ingrijpende architecturale aanpassingen teweegbrengen. De buitenmuren van de oostelijke helft van het hoefijzervormig gebouwengeheel van Dewez liggen aan het Sint-Denijsplein en de Brusselsesteenweg, de toen steeds levendiger wordende hoofdaders van de gemeente. Een benarde financiële situatie verhoogde de druk op de nakomelingen van Philippe Papin om deze delen met de aanliggende gronden te verkavelen en te verkopen. Een klein tiental percelen voor rijwoningen werd in de loop van de jaren 1883-84 verkocht en bijna onmiddellijk bebouwd. De bouwaanvragen houden telkens een vraag tot overwelving van de op die plaats stromende Gheleysbeek in, wat toelaat de bebouwbaarheid van de percelen te laten reiken tot aan de gebogen zuidoostvleugel van Dewez' complex. Dit wordt op dat ogenblik in segmenten verdeeld en gebruikt als achterhuizen voor de nieuwbouwwoningen. In deze fase zou ook de voormalige abdijmolen afgebroken worden. Aan de binnenzijde van deze vleugel worden de raam- en deuropeningen dichtgemetseld. In die verbouwde toestand verkeert deze vleugel tot op heden nog steeds. In de noordoostelijke rechte vleugel en de priorij en in de zuidwestelijke gebogen vleugel zouden tot ver in de 20^e eeuw huurwoningen blijven bestaan. In 1956 worden hier nog een tiental huishoudens geteld. (33)

Begin van de 20e eeuw en interbellum: Belangstelling van de gemeente

Ondanks de vermelde bestemmingswijzigingen en de verbouwingen door de eigenaars van de twee voornaamste percelen (het perceel van Ph. Papin, en dat van V. Bal) evolueert de externe morfologie van het voormalige abdijdomein in de loop van de negentiende eeuw slechts gering. Tegen 1900 strekken de drassige weilanden aan de westzijde van de abdij zich nog steeds vrij ver uit – de industriële

◀ Het dorp en de abdij van Vorst midden 19de eeuw. Uittreksel uit het perceelsplan van de gemeente Vorst in de Kadastrale Atlas van België van P.C. Popp, 1842-1879. (Koninklijke Bibliotheek, Afdeling Kaarten en Plannen)



A. BORREMANNS-VAN CAMPENHOUT

▲
Briefhoofding van
de brouwerijen
Borremans, begin
20e eeuw.
De centrale cartou-
che toont een per-

spectiefzicht op de
brouwerijvestiging.
Links onder het
beeld is de abdij-
muur langs de Sint-
Denijsstraat zicht-

baar. Het achter-
liggende verdieping-
hoge brouwerijcom-
plex omvat op dat
ogenblik nog een
deel niet vernielde

abdijgebouwen date-
rend van vóór
Dewez. Deze gebou-
wen zouden worden
afgebroken in het
kader van de aan-

leg van de Abdis-
senstraat kort vóór
en na WO II.
(Verzameling
G. Papens)

ontwikkeling langs de in 1839 aangelegde spoorlijn Brussel – Tubize is er nog gering. Aan de oostzijde van het domein zijn de voormalige abdijgebouwen weliswaar van textielfabriek tot brouwerij (34) omgevormd, maar de kloostermuur is steeds blijven bestaan, het tracé volgend van de Brusselsesteenweg en de Sint-Denijsstraat.

In eerste decennia van de twintigste eeuw zou dit beeld grondig veranderen. De gemeente Vorst zou hierin een vrij tegenstrijdige rol spelen door dan eens de verstedelijking van het gebied in de hand te werken ten koste van de voormalige abdij, dan weer te ijveren voor de bescherming en het behoud van de integriteit van het domein.

►
Gezicht vanuit de
Sint-Denijsstraat op
het voormalige
Gemeentehuis van
Vorst rond de
eeuwwisseling. Op
de rechterkant van
het beeld rijzen de
brouwerijgebouwen

van Borremans op.
De populieren uit
de tuin van de
fabrieksdirecteur lig-
gen op dat ogenblik
nog achter de voor-
malige abdijmuur.
(Foto verzameling
G. Papens)





◀ Gezicht vanop het Sint-Denijsplein naar de Brusselsesteenweg en de tuin van het Borremans-complex, rond 1900. Aan de linkerkzijde van het beeld de toen nog lage rijhuizen aan de gebogen vleugel van de abdij. Achterin is ter hoogte van de toekomstige 'Parc du Centre' nog een stuk abdijmuur zichtbaar. (Foto verzameling G. Papens)

In 1904 wordt aangevangen met grootschalige verfraaiings- en infrastructuurwerken voor het 'Quartier du Centre', onder impuls van de pas verkozen burgemeester Omer Denis (1904-1940). Twee ingrepen hebben hierbij een wezenlijke impact op het abdijsdomein. Na aankoop van een deel van de voormalige Bal-eigendommen wordt recht tegenover het gemeentehuis (35) een gemeentelijke groenzone aangelegd, op de plaats ondermeer van de voormalige Abdijkerk. Dit 'Parc du Centre', later 'Parc Omer Denis' wordt in 1912 voor het publiek opengesteld. In 1922 wordt hierin een oorlogsmonument geplaatst dat duidelijk de oriëntering van het parkje, naar het gemeentehuis en weg van de rest van de abdij illustreert. In 1912 wordt ook de onmiddellijke omgeving van de Sint-Denijskerk door de gemeente opgekocht (36) en vrijgemaakt. De Gheleysbeek die vlak achter het kerkje stroomt wordt overwelfd. De andere ingreep betreft de aanzienlijke verhoging en verbreding van de Brusselsesteenweg die wordt doorgevoerd in 1907(37). De delen van de oostelijke abdijmuur die niet verdwenen waren bij de aanleg van het Parc du Centre worden hierbij volledig afgebroken.

De abdij van Vorst geniet pas sinds 1994 van een definitieve bescherming als monument en land-

schap. Toch zou er reeds vanaf het begin van de eeuw belangstelling ontstaan voor de patrimoniumwaarde van de site, als cultureel erfgoed enerzijds; als zeldzaam groengebied in een sterk verstedelijkte omgeving anderzijds. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een in 1912 verschenen artikel van het tijdschrift "Beaux-Arts", waarin een verslaggever verontrust gewag maakt van transformatiewerken die de eigenaar van het domein onderneemt aan de neoklassieke gebouwen. (38) De auteur van het artikel pleit voor de tussenkomst van de toenmalige Commissie voor Monumenten om een vorm van bescherming te voorzien voor dit "*ensemble délicieux, [...] précieuse oasis échappée jusqu'ici par miracle à l'envahissement des constructions modernes et sans caractère*". Een eerste vorm van beperkte erkenning (bescherming?) treedt op in 1915, waarbij de voormalige abdij het statuut krijgt van '*3ième classe des édifices monumentaux civils privés*'.

In de interbellumperiode zou ook de gemeente Vorst inspanningen doen voor het vrijwaren en promoten van de kwaliteiten van de site. Bekommerd om het feit dat terreinen in de onmiddellijke nabijheid van de spoorweg onder toenemende speculatiedruk komen te staan tracht de gemeente in de jaren '20 maatregelen te treffen om het voormalige abdijsgebied te vrijwaren van industrialise-



▲ De westelijke gebogen vleugel en de binnenzijde van de inkomportaal van de abdij, einde jaren '60. Let op de éénvormige metselwerkdichting van de rondbogen, enkel voorzien van een smaller bovenlicht, in overeenstemming met de geschetste raamopeningen op Dewez' opstandtekening voor deze vleugels (zie ill. 12). (Foto G. Papens)

ring. Het plan, opgezet door Léon Wielemans, toen nog schepen van Openbare Werken, voorziet in de uitbreiding naar het westen van het 'Parc du Centre' en de bouw van een reeks rijwoningen aan de westzijde en noordzijde van het uitgebreid parkdomein. Het woningbouwproject, opgetrokken in een 'passende stijl' (39), moest de voormalige abdij inkaderen en visueel afschermen van de omliggende industriële vestigingen. De woningen zouden komen te liggen aan de toen nog geplande ringlaan in het westen (de latere Britse tweedelegerlaan) en een nieuwe as die deze ringlaan zou verbinden met de Brusselsesteenweg (de latere Abdissenstraat). Het woningbouwproject zou nooit uitgevoerd worden, de aanleg van de beide lanen en dus de definitieve inperking (zonder afscherming) van het domein van de voormalige abdij echter wel. De nodige gronden voor de aanleg van de abdissenstraat, rijk bezaaid met funderingen van voormalige abdijgebouwen, worden in 1937 door de gemeente overgekocht van Fanny Papin, evenals een brede aanliggende strook voor de geplande uitbreiding van het Parc du Centre, het zogenaamde 'Place des Dames Nobles' (40).

Naoorlogse periode: de gemeente als hoofdrolspeler en speelbal

In de naoorlogse periode lijkt het besef te groeien dat een vrijwaring van de overblijvende gebouwen van de abdij op termijn de opkoop ervan door de

collectiviteit genoodzaakt. Dit besef wordt ondermeer verwoord in een invloedrijk rapport uit 1956 van Victor G. Martiny, toen nog gewoon lid van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (KCML), uitgevoerd naar aanleiding van een bezoek ter plekke. De latere voorzitter van de KCML wijst in dit rapport op het niet langer aangepast zijn van de gebouwen aan een moderne woonfunctie en op de onmogelijkheid voor de huidige eigenaars om tegemoet te blijven komen aan de zware onderhoudslasten. Opvallend is dat het rapport een vurig pleidooi voert voor een snelle bescherming van de gevels van de neoklassieke gebouwen en een vrijwaring van het parkdomein, terwijl de interieurs volledig onbesproken blijven. Martiny vertrouwt bij zijn bezoek en rapport op de bewering van de eigenaar dat al de interieurdecoratie van de verschillende gebouwen in de 19^e eeuw verwijderd werd voor de transformatie tot huurwoningen, of om aan de eigen smaak te voldoen in het geval van 'het kasteel'. (41) Deze aanvankelijke desinteresse voor de interieurs schijnt een mentaliteitskoers uitgestippeld te hebben, waarvan de jammerlijke gevolgen zich nog vele jaren later, tijdens de renovatiewerken zouden laten voelen.

▼ Gezicht op de bouwpercelen tussen de voormalige abdijgebouwen en het Sint-Denijsplein — Brusselsesteenweg. Het oostelijke gebogen deel van de voormalige abdij is hier nog opgesplitst in segmenten die behoren tot de aanliggende percelen. Reconstructie van het gelijkvloers plan aan de hand van de archieven van de bouwdienst van de gemeente Vorst. Toestand begin jaren 1990. (Beeld Atelier du Sablon)

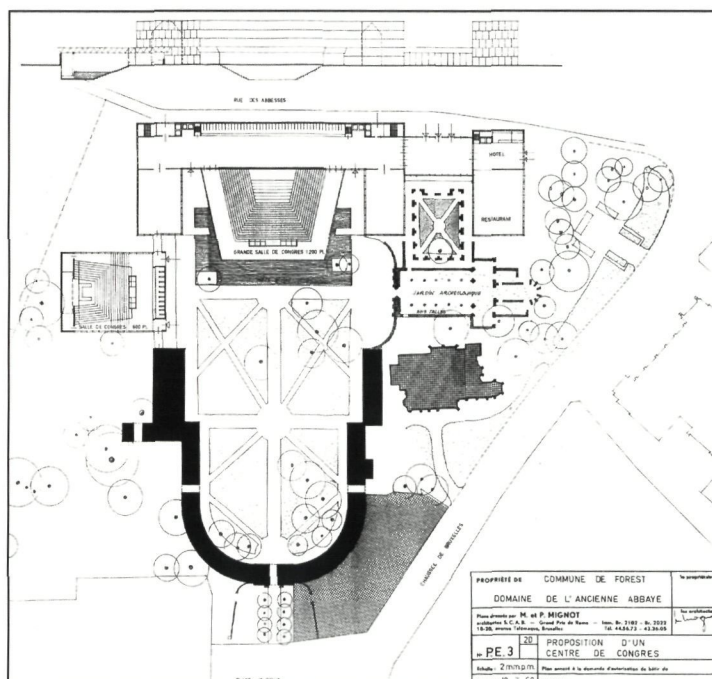


Martiny suggereert aan het einde van zijn rapport dat de site op middellange termijn een prestigieuze roeping zou kunnen waarmaken als receptieverblijf voor eregasten van de Belgische staat, een suggestie die hij ook in een latere tekst, uit 1963, zou herhalen. (42)

Het is echter niet de staat, maar de gemeente Vorst, in de persoon van Burgemeester Wielemans, die in 1964 het domein uit handen van de laatste Papin-erfgenamen zou aankopen. Het goed, bestaande uit twee loten voor een oppervlakte van ruim anderhalf Ha, omvat het hele gebouwencomplex van Dewez, uitgezonderd de westelijke gebogen vleugel, die in het bezit blijft van de eigenaars van de aanliggende rijhuizen op de Brusselsesteenweg en het Sint-Denijsplein. De gemeente voorzag van meet af aan een culturele bestemming voor de site. Voor de concrete invulling van die bestemming, die in opeenvolgende scenario's erg verschillende gestalten zou aannemen (43), wordt in 1969 de v.z.w. 'Abbaye de Forest' opgericht, onder de hoede van de betrokken schepenen. De vereniging waarvan de taak gedefinieerd wordt als het "*administrer un édifice et des installations destinées principalement à l'organisation de manifestations culturelles et artistiques*" (44), zou een tijdlang een krantje uitgeven, "Forest Abbaye", waarin zowel over de geschiedenis van de Abdij als over de toekomstplannen van het domein wordt berichtgegeven. Het eerste nummer, verschenen in april 1970, schetst een veelbelovend beeld van de toekomstige abdij als onderdak voor "*une série de salles et de galeries d'exposition, un salon de conférence et de concert (± 260 places) complété par un bar-fumoir.*" Verder zou er ook ruimte voorzien worden voor "*divers ateliers d'art permettant d'accueillir des artistes forestois n'ayant provisoirement pas d'atelier ou des artistes étrangers.*"

Voor het concreet uitwerken van deze verzuchtingen werden in 1968 reeds de architecten Marcel en Paul Mignot aangesteld. De activiteit van de gebroeders Mignot zou zich in de twee daaropvolgende decennia op twee verschillende niveau's afspelen. Enerzijds verzorgen zij de hoogdringende restauratie- en instandhoudingswerken aan 18^e-eeuwse gebouwen. Deze werken vangen aan in 1971; zij omvatten de restauratie van alle gevelvlakken en daken, ook maar verregeande herstructureringswerken in de verschillende interieurs. Deze werken zouden uiteindelijk aanslepen tot het einde van de jaren '80.

Anderzijds formuleren beide broers in de loop de jaren verschillende projecten voor de heraanleg van het hele abdijdomein. In deze projecten is een



▲ Project voor de bouw van een congrescentrum in het abdijdomein door de architecten M. en P. Mignot,

1969.
(Gemeente Vorst. Archief van de dienst openbare werken)

▼ Schematische planvoorstelling van de huidige toestand van de site.
(Beeld Atelier du Sablon)



de loop der jaren ook de terreinen aan de noordzijde van de Abdissensstraat, die in de jaren '70 en '80 als parkeerterreinen voor het personeel werden gebruikt. De openluchtparking werd in 1991 vervangen door een parkeersilo, waarvan de zuidgevel, gericht naar de abdij, bekleed werd met de materialen die bij de Koninklijke Commissie genade konden vinden: rode gevelbaksteen en prefabetonelementen in natuursteenkleur. De rondetorens die de hellingbanen van de parkeersilo behuizen lijken op een wat naïeve wijze te alluderen naar de Middeleeuwse sfeer waarmee de huidige abdij blijvend geassocieerd wordt.

Maar de invloedssfeer van Volkswagen stopt niet aan de rand van het abdijsdomein. Een verhuurovereenkomst gesloten in de jaren '80 stelt 'het kasteel' ter beschikking van de firma, als receptie- en vergaderruimte. In de loop van dat decennium werden, merkwaardig genoeg, door de nieuwe huurder in het interieur van het voormalige abdissenverblijf alle verbouwingswerken doorgevoerd die de firma nuttig leken. Voor de bouw van een grootschalig auditorium en de nodige ontvangstruimten werd de inwendige structuur van het 18^e-eeuws verblijfsgebouw volledig teniet gedaan. Bij deze werken is niets bewaard gebleven of opgemeten van de bestaande interieurdecoratie; mogelijk werden hierbij ook ontwerpen van Dewez of Wincqz vernield, zoals het eerder vermelde houtsnijwerk van het

boudoir van de abdis Rueda y Contreras. Marcel Mignot, als architect nochtans verantwoordelijk voor de gevels van het gebouw, zou tijdens de verbouwingswerken geen toegang krijgen tot het interieur van het gebouw (47), en pas na realisatie de doorgevoerde ingrepen ontdekken. (48)

In de overige abdijsgebouwen worden vandaag, onder beheer van de gemeente een veelheid aan functies, gaande van feestruimten in de 'priorij', een restaurant in de oostelijke rechte vleugel, elders burelen voor verschillende kringen, verenigingen en vzw's tot en met tentoonstellingsruimten op het gelijkvloers van de lage westelijke vleugels van het complex.

HUDIGE EN TOEKOMSTIGE PLANNEN

De gemeente Vorst startte in 1997 met de opkoop van de kleine segmenten van de oostelijke gebogen vleugel, het enige nog niet gerestaureerde deel, met het oog op de eenmaking en integratie van deze vleugel van de abdij in het publiek domein. Deze opkoopoperatie is vandaag bijna afgerond.

Voor het ontwerp van de nieuwe bibliotheek werd in 1998 een ideeënwedstrijd uitgeschreven door de gemeente. De aandacht van de ontwerpers ging na de toekenning van de opdracht, en in afwachting



◀ Gezicht op het
portaal van de
abdij van op het
Sint-Denijsplein,
1891.
(Foto verzameling
G. Papens)

van de volledige beschikbaarheid van de toekomstige bibliotheekruimten naar de abdijsite in zijn geheel. De analyse van de historische totstandkoming van het gebied liet alvast de noodzaak inzien van een zo globaal mogelijke planningsaanpak, de enige manier om op middellange termijn te evolueren naar een efficiënte maar respectvolle aanwending door de gemeenschap van een even kostbaar als frêle stedenbouwkundig en architecturaal geheel.

DE ABDIJ ALS PARKGEBIED

In 1994 zou de lang eerder ingezette inspanningen voor een bescherming van de site van de abdij van Vorst eindelijk uitmonden in een regeringsbesluit tot bescherming van de Abdij van Vorst. De bescherming voorziet niet alleen in de bescherming van alle gebouwen als monument, maar ook van de hele site als landschap, bevestigt het karakter van de abdij als publiek park. Niet alleen de coherente 18^e-eeuwse architectuur, maar ook de open ruimte en het 19^e-eeuwse groen die de plek reeds in 1912 tot een "*précieuse oasis*" maakten worden met het besluit virtueel ongenaakbaar.

Die appreciatie staat in schril contrast met het feit dat in de bijna veertig jaar eigenaarschap door de

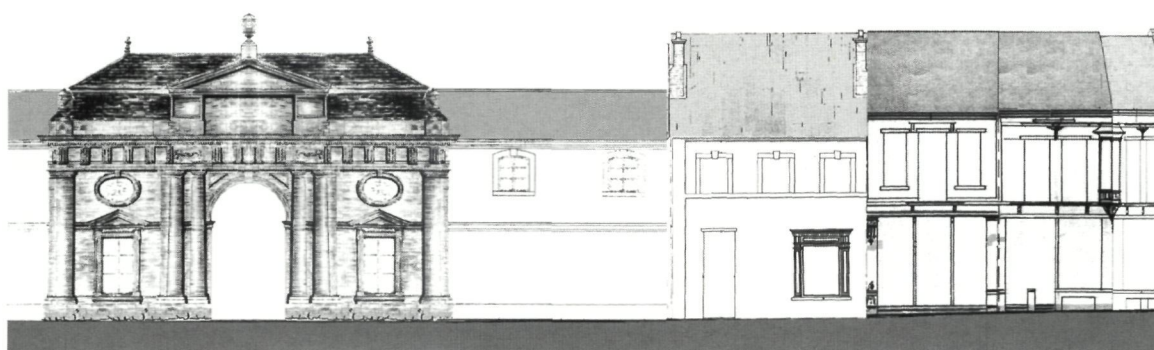
gemeente, nog geen enkel coherent tuinaanlegplan doorgevoerd is geworden. De vrij uitgestrekte zone ten zuiden van de Abdissenstraat, reeds in 1937 door de gemeente aangekocht, is nog steeds niet in verbinding gesteld met het ten oosten gelegen '*Parc du Centre*' of met de grasvelden van het voormalige ereplein van de abdij, en zelfs nooit eenvoudig aangelegd geweest. Tot voor kort deed deze zone, ooit nog voorbestemd als '*Place des Dames Nobles*', zelfs nog dienst als depot voor de Dienst Openbare Werken van de gemeente.

Voor de globale heraanleg en eenmaking van het hele parkdomein werden in de loop der jaren nochtans verscheidene projecten ontwikkeld, die echter nooit tot uitvoering kwamen. Zo waren er ondermeer een project van tuinarchitect René Péchère uit 1964, en de vele voorstellen van de gebroeders Mignot uit de jaren '70 en '80, steeds sterk verwant met de aanleg van Dewez voor het ereplein, maar wisselend in het aantal voorziene parkeerplaatsen en bijkomende architecturen.

De ontwikkeling van een coherent tuinontwerp voor de site is een ingewikkelde opgave om verschillende redenen, niet in het minst omwille van de complexe verhouding met de ondergrond. De hele als park aan te leggen grondoppervlakte kent een relatief ongevende ondergrond, van een uit-

Gezicht op de Sint-Denijsborre en het portaal van de abdij, rond 1890. (Foto verzameling G. Papens)





Project voor de inkompartij van de abdij van Vorst, met het Dorische portaal en de twee symmetrische zijpaviljoenen. Tekening van L.-B. Dewez. (Algemeen Rijksarchief)

zonderlijke archeologische waarde, die tot nog toe niet werd onderworpen aan een systematische opgravingscampagne. (49) Slechts sporadische opgravingswerken werden op of rond de site uitgevoerd, zoals de campagne van 1938-39, waarbij de Dienst Openbare Werken van de gemeente de ligging van de funderingen van de abdijkerk zoals aangegeven op Dewez' grondplan bevestigde (50), of zoals het sonderingswerk dat in de loop van de jaren 1990-91 in allerijl werden uitgevoerd door het archeologisch team van Prof. Bonenfant (ULB), en de Société royale d'Archéologie de Bruxelles bij het graven van de paalfunderingen van de Volkswagen parkeersilo's (51).

Ieder project dat in de aanplanting van hoogstamige bomen voorziet of de bouw van gefundeerde structuren vraagt om duidelijke uitspraken over de archeologische waarde van de ondergrond. Daarom is het nodig snel te komen tot de ontwikkeling van een actieplan waarin omvang, fasering, en aard van de in de toekomst wenselijke en haalbare archeologische campagnes zouden worden opgetekend. Eerder zal een *masterplan* voor de aanleg van het pardomein nooit het nodige dwingende karakter kunnen meekrijgen.

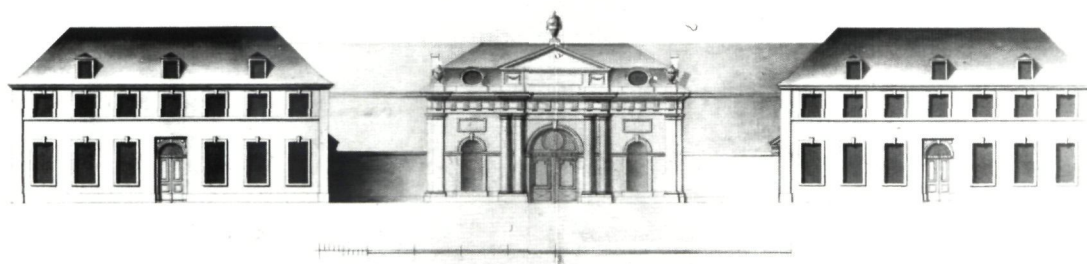
Werken die vandaag in het parkgebied wel reeds werden aangevat betreffen de overblijfselen van de door Wincqz opgetrokken, en later aangepaste structuur die een kwartboog vormt tegenover de

voormalige abdijkerk. Om verdere instorting te voorkomen werd de hele constructie kort geleden ontmanteld. Aangezien de nodige gegevens ontbreken voor een reconstructie van de laat-18^e eeuwse toestand van de muur, zoals ontworpen door J.F. Wincqz, zal de muur in zijn 19^e-eeuwse toestand worden heropgebouwd, met metselwerk tussen de hardstenen pijlers in plaats van het oorspronkelijke smeedijzeren hekwerk.

De toekomstige gemeentelijke bibliotheek

De toekomstige gemeentelijke bibliotheek van de gemeente Vorst zal ondergebracht worden in de thans vervallen oostelijke gebogen vleugel van Dewez' complex. Het gebouw kon totnogtoe slechts gedeeltelijk worden bezocht en opgemeten, maar een dergelijk bezoek liet alvast toe het beeld te vormen van een gehavende architectuur, die duidelijk de sporen draagt van opeenvolgende bestemmingswijzigingen.

▼ Reconstructie van de noordzijde van het Sint-Denijsplein op basis van de archieven van de gebouwdienst van de gemeente Vorst. Toestand 1900. Merk op dat de gebouwde huizen een gabarit respecteren van het door Dewez geplande, en aan die zijde ook gebouwde zijpaviljoen. (Beeld Atelier du Sablon)





▲ Reconstructie van de noordelijke gevel naar het Sint-Denijsplein op basis van de archieven van de gebouwendienst van de gemeenste Vorst. Toestand 2001. De inkomportaal verdwijnt volledig op de achtergrond; door de verhoging van het niveau van het Sint-Denijsplein uit 1907, ten eerste; door de verhoging van de niveau's van de gevelrij ten tweede; door de toevoeging van een bijkomend, imposant huis, links in de gevelrij in hetzelfde jaar 1907 ten derde. De oorspronkelijk beoogde verhouding van het portaal tot zijn omgeving is volledig verdwenen.

De twee verdiepingen tellende vleugel werd in het begin van de 19^e eeuw naar alle waarschijnlijkheid gebouwt voor licht industriële functies, afhankelijk van de aan het noordelijke einde ervan gelegen watermolen. Daarna volgde, in de tweede helft van de 19^e eeuw, een fase van uitbating als appartementen die de bouw van de nodige scheidsmuren en traphallen met zich meebracht. Tenslotte is er de verkoop van de vleugel in delen als achterhuizen voor de percelen op de steenweg en het Sint-Denijsplein, tegen het einde van de 19^e eeuw, met de volledige dichting van alle openingen naar het ereplein toe.

Wat de oorspronkelijke functie van deze vleugel is geweest vóór de afschaffing van de abdij is moeilijk na te gaan. Indien vrij veel gegevens ter beschikking zijn over de verschillende activiteiten (en ondermeer ambachten) die de abdij door de eeuwen heen huisvestte, is het veel moeilijker deze ook effectief een plaats toe te kennen binnen het gebouwencomplex, en dit zowel vóór als na de interventie van Dewez, wiens grondplan op dat vlak vrij weinig informatie verstrekt. Victor G. Martiny zag in beide gebogen vleugels de paardenstallen van de abdij (52). Andere kandidaten voor het gelijkvloers zijn een functie als garage voor het omvangrijke wagenpark van de abdij (53), de opslag- en verwerkingsfuncties horende bij de werking van de molen, of zelfs de brouwerij, de smidse, of de steenbakkerij van de abdij.

Op de verdieping daarentegen waren naar alle waarschijnlijkheid de slaapruidten voorzien voor het vaste personeel van de abdij (stalknechten, schrijnwerkers, brouwers, enz....).

De kwestie van de voormalige functie is van wezenlijk belang voor een reconstructie van het oorspronkelijke uitzicht van het gebouw. Bij het restaureren van de overige lage vleugels, in de jaren '70, werd de beslissing genomen alle rondbogen die de façade structureren volledig open te maken en tot aaneengeschaalde rondboogvensters te transformeren. De ingreep suggereert de typologie van de loggia, een overdekte, met arcades geritmeerde galerij, een passage naar de binnenruimten van de abdij. Een dergelijke typologie lijkt in dit geval, zowel stilistisch als naar gebruik, rekening houdend met de hoge nood van de abdij aan overdekte werken opslagruimte, bijzonder onwaarschijnlijk. De aanwending voor één van de hoger vermelde functies daarentegen moet noodgedwongen de afsluiting of afsluitbaarheid van de ruimten met zich hebben meegebracht, voor evidente esthetische en functionele redenen. Over de vraag hoe de rondbogen oorspronkelijk van het ereplein waren afgesloten, met (eventueel van openingen voorzien) metselwerk, dan wel met houten poorten, zal de analyse van het metselwerk van de rondbogen bij restauratie misschien uitsluitsel bieden. De kwestie is alvast van belang, niet alleen wat betreft de restauratie van de oostelijke gebogen vleugel, maar ook in verband met een eventueel toe te passen beeldcorrectie op de overige lage vleugels van het complex.

Een andere optie die genomen werd bij de restauratie van de gebroeders Mignot resulteerde in de systematische eliminatie van alle sporen van ingrepen die niet terug te voeren waren tot Dewez' oorspronkelijke ontwerp, zoals de sporen van de 19^e eeuwse inrichting van de gebouwen als appar-



▲
Het binnenplein,
huidige toestand.
(Foto Oswald
Pauwels)

tementen of huurhuisjes. Het huidige restauratieteam is de mening toegedaan dat de neoklassieke architectuur eenvormig en sterk genoeg is voor het opvangen van dergelijke beperkte alteraties, die de complexe geschiedenis van de gebouwen leesbaarheid meegeven. Zo bijvoorbeeld de kleine verhoging van de dakbedekking over een kort segment van de vleugel, het resultaat van een 19^e-eeuwse ingreep voor het bewoonbaar maken van de verdieping op die plaats. Ook zou het niet de bedoeling zijn de bakstenen gewelven, die nu slechts over een aantal traveeën van het gebouw bewaard zijn gebleven, over de hele lengte weer te reconstrueren zoals dat in de tegenoverliggende vleugel wel gebeurde.

Pleisterwerken

Een vraag die niet enkel de te restaureren delen, maar alle vleugels van het voormalige abdijcomplex betreft is die van de oorspronkelijk voorziene gevelafwerking. Zijn de baksteenoppervlakken van de abdijgebouwen in de achttiende eeuw voorzien geweest van een pleister- of kaleilaag?

Het is een bekend gegeven dat in de jaren '70 en

'80 bij de restauratie van 18^e-eeuwse architecturen te dikwijls is overgegaan tot het verwijderen van pleisterafwerkingen en het mordicus blootleggen van de natuursteen en het baksteenmetselwerk van de gevels. De tegenovergestelde houding die ervan uitgaat dat iedere neoklassieke gevel noodzakelijk van een afwerkinglaag dient voorzien te worden lijkt echter even nefast. Er is vooralsnog geen reden te veronderstellen dat de optie die de gebroeders Mignot namen om de gevels van de abdij van Vorst bloot te laten een restauratiefout zou geweest zijn. Verscheidene argumenten pleiten in het voordeel van deze optie:

- Op het plan van landmeter Everaert, gerealiseerd in 1790, dus duidelijk na de voleinding der werken, verschijnt de minutieus gedetailleerde nieuwbouw van Dewez, net als de eerdere abdijgebouwen, in het roze, met een blauwachtig gekleurde dakbedekking voor de leien. (54)
- De abdij van Vorst bezat haar eigen steenbakkerij, waarvan herhaaldelijk vermelding wordt gemaakt in de archieven. Misschien zette een zekere trots bij de bouwheer over het eigen pro-

► Het binnenplein,
huidige toestand.
(Foto Oswald
Pauwels)



duct aan tot een naakter ontwerp. Ook Fisco's Parochiekerk van Ukkel wordt met de bakstenen van de abdij opgetrokken. Zoals blijkt uit de ontwerp-tekening van Wincqz was het ook nooit de bedoeling dit metselwerk te verbergen.

- De huidige afwerking, waarbij enkel de metselwerkvlakken van de binnenzijde van de drie portalen rond het ereplein met een pleisterlaag werden afgewerkt (een optie die werd genomen na analyse van de toestand vóór restauratie) ligt in de lijn van een aantal andere ontwerpen van Dewez waarbij dezelfde trichromie (baksteen – natuursteen – pleister) in de gevelcompositie werd toegepast. (55) De verspringing tussen baksteen- en natuursteenoppervlak is bovendien ook groter ter hoogte van deze portalen, voor het aanbrengen van de pleisterlaag, zoals trouwens ook is vermeld in één van de weinige bewaarde werfdocumenten van Dewez' nieuwbouw, een verslag van de Meester steenkapper. (56)

Wat betreft de huidige kleurtint van de pleisters in de portalen, gereconstrueerd na een kleuronderzoek door de architecten Mignot, blijven er wel nog vragen rijzen. Het bepleisteren van delen van gevel-

vlakken bij Dewez gebeurt met het oog op het sterker laten uitkomen van de bewuste delen. Hiervoor wordt dan ook gekozen voor kleuren die contrasteren met de rest van de gevel, zoals wit in het geval van de abdij van Gembloux. Het lijkt dan ook merkwaardig dat voor de portalen van Vorst gekozen is voor een rood-bruine kleur, die volstrekt niet contrasteert met de metselwerkoppervlakken. De tint is naar ons weten ook zonder enig precedent in het oeuvre van Dewez. Hoe dan ook moet, bij optering voor het behoud van deze kleur, de huidige, erg vervelende schakeringsverschillen tussen de gepleisterde binnenvlakken van de drie portalen weggewerkt worden.

Breem

De vestiging van een gemeentelijke bibliotheek in de voormalige abdij dwingt ook tot een reflectie over de toegang tot de site ter hoogte van het Sint-Denijsplein. Het raakpunt tussen de abdij en het centrum van het dorp Vorst, gesymboliseerd door de Sint-Denijsborre, de eeuwenoude fontein op het dorpsplein, is steeds met veel zorg geësceneerd geweest. Op de gravures die in het werk van Sanderus werden gepubliceerd is duidelijk dat de hoofd-

gang naar de abdij de enige plek is waar deze werkelijk een gelaat naar de buitenwereld presenteert. Het principe wordt in het aanlegplan van Dewez ook overgenomen en uitgewerkt. Het Dorische portaal, dat een triomfboogtypologie rappelleert, presenteert de meest geraffineerde gevel van het hele ontwerp. Om de gevel nog aan statigheid te doen winnen, voorzag Dewez om het te laten flankeren door twee symmetrische, L-vormige paviljoenen. Zoals op het perspectief van Everaert te zien is, werd enkel het oostelijk gelegen paviljoen daadwerkelijk gebouwd. Maar dankzij de tegenoverliggende muur van de abdijhoeve (*veehof*) werd het beoogde effect van een klein voorplein vóór het portaal tot stand gebracht. Het plein, door de Vorstenaars *breem* genoemd, definieerde een overgangszone, een soort vestibule, tussen het dorp en de abdij.

Op een foto uit 1891, genomen vanop het Sint-Denijsplein, is goed te zien dat ook na de afbraak van het neoklassieke L-vormige paviljoen en de vervanging ervan door de nieuwe rijwoningen de vooropgezette volumeopbouw rond de *breem* nog behoorlijk bewaard bleef. Ofschoon dieper gelegen, stond het abdijportaal nog steeds in direct contact met het dorpsplein. Dit schema zou definitief en radicaal verbroken worden met de verhoging van het niveau van het Sint-Denijsplein in 1907, waardoor de hele abdij weg kwam te zakken, en meer nog door de bouw van een bijkomende, drie verdiepingen tellende woning aan het linkerruiterende van de reeks rijhuizen, dus op de *breem* zelf. De verlening van de bouwvergunning voor deze woning heeft verstrekkende gevolgen gehad voor uitstraling van het Sint-Denijsplein. Vandaag is de zichtbaarheid en de aantrekkingskracht van het portaal van de abdij gereduceerd tot een fractie van wat ze ooit was.

De voorziene inrichting van de nieuwe gemeentebibliotheek die toevallig samenvalt met een reeds lang geplande heraanleg van het Sint-Denijsplein vormt een gelegenheid om die situatie recht te trekken. De gemeente Vorst lijkt dit te hebben ingezien en is zeer recent overgegaan tot de aankoop van de bewuste woning. De afbraak van dit omvangrijke gebouw, een beslissing die de nodige durf vraagt, zou toelaten op die plaats weer de nodige open ruimte te creëren vóór het portaal van de abdij. In die hypothese zou een smal paviljoen gebouwd kunnen worden, tegen de blinde gevel van het laatste rijhuis. Het zou de gepaste behuizing zijn voor een aantal nevenfuncties voor de bibliotheek, maar ook een handige toegang vormen van op het Sint-Denijsplein. Een dergelijke structuur zou de huidige breuk tussen de gevelrij op het plein de portaal

kunnen opvangen, de *breem* weer levendigheid meegeven, en tegelijk de druk afnemen op de binnenruimten van Dewez' gebogen vleugel.

EINDNOTEN

- (1) DEVLIEGER, L., *Abbaye de Forest. Généalogie d'un ensemble architectural classé*. Bruxelles, Atelier du Sablon, 2000. [document met beperkte oplage]
- (2) In feite was de kloostergemeenschap eerder in Meerhem, nabij Aalst gevestigd. Het klooster was er in 1096 gesticht in opdracht van de op kruisvaart vertrekkende Ridder Gijsbrecht van Aalst, die er vrouw en moeder in onderbracht. Voor de algemene geschiedenis van de abdij, zie WAUTERS, A., *Histoire des environs de Bruxelles. Livre dixième: Le pays entre la forêt de Soignes et la Senne*, Bruxelles, Vanderauwera, 1855-57; VERNIERS, L., *Histoire de Forest lez Bruxelles*, Bruxelles, A. De Boeck, 1949 en DESPY-MEYER, A., "Abbaye de Forest" in *Monasticon Belge*, t.4, vol. 1, Liège, 1964, pp. 189-217; NORRO, G., *Forest: Petite chronique d'une abbaye*, Forest, Imprimerie Communale, 1989.
- (3) DE WAHA, M., "L'abbaye de Forest" in: DIERKENS, A. & G. DESPY (eds.), *L'abbaye de Forest: des origines à sa suppression (XIIe-XVIIIe siècle)*. [ongepubliceerd manuscript]. Het gezamenlijk onderzoeksproject, onder leiding van prof. Alain Dierkens (U.L.B.), dat tot de publicatie dit zeer rijk gedocumenteerde boek moest leiden, werd *in extremis* afgeblazen, op een ogenblik dat groot deel van de manuscripten van de twintigtal bijdragen (onder meer die van Michel de Waha) reeds afgewerkt en zelfs vertaald waren. Het project was oorspronkelijk opgezet, begin jaren '90 met de financiële steun van Volkswagen, als vorm van stedenbouwkundige compensatie voor de bouw van een parkeersilo (zie hierboven) op archeologisch waardevolle terreinen, in de onmiddellijke omgeving van het huidige abdijdomein. Mogelijke overschrijding van de budgetten leidde tot de beslissing uiteindelijk niet over te gaan tot eindredactie en druk van het boek, tot groot verlies voor de Vorstse historiografie.
- (4) AA.VV., *Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel; Deel 4: Vorst*, Brussel, Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest / Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, 1992, pp. 41-55.
- (5) Hypothese van De Waha. Eerdere bronnen veronderstellen een meer grondige vernieling van de abdijgebouwen in 1582; bvb. VERNIERS, L., *Histoire de Forest lez Bruxelles*, Bruxelles, A. De Boeck, 1949, p. 125.
- (6) Algemeen Rijksarchief; Kerkelijk Archief van Brabant, inventarisnummer 7088.
- (7) Overeenkomstig de cijfers voor de periode 1774-1796, in: SMOLAR-MEYNART, A. & J. STENGERS (eds.), *Het gewest Brussel: van de oude dorpen tot de stad van nu*, Brussel, Gemeentekrediet, 1989.
- (8) Dewez wordt in 1766, bij het overlijden van Jan Faulte, tot hofarchitect benoemd.

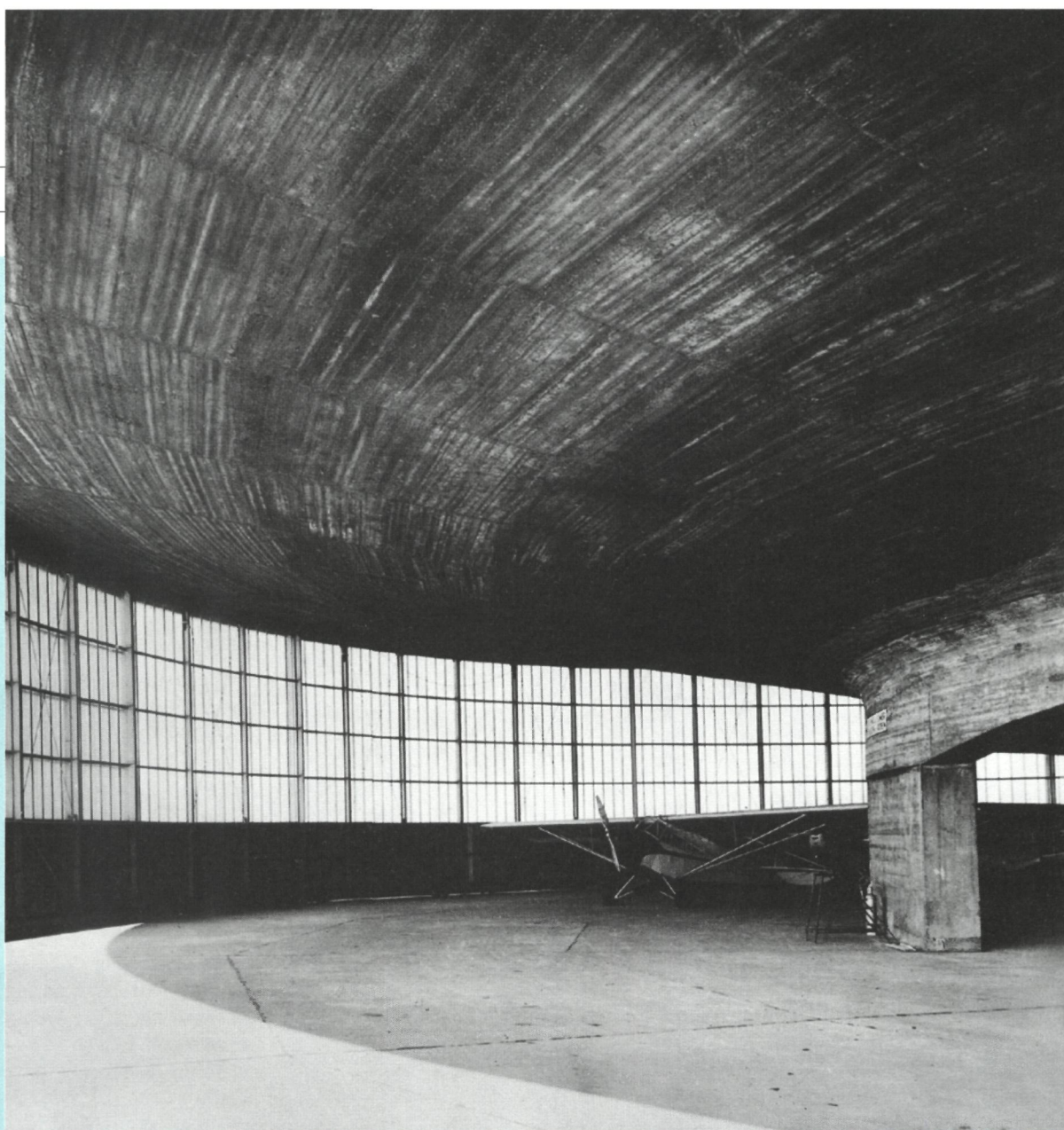
- (9) VERNIERS, Louis, *Op. cit.*, p. 69.
- (10) Algemeen Rijksarchief; Kerkelijk Archief van Brabant, inventarisnummer 7561.
- (11) Zoals het feit dat de vandaag bewaarde, bijzonder omvangrijke archieven van de abdij (meer dan 800 nummers van de algemene inventaris van het Kerkelijk Archief van Brabant) niet de minste sporen van brandschade dragen, ofschoon naar zeggen van de zusters zelf de brand van 26 maart 1764 in het archief zou zijn ontstaan. Er bestaat alvast een precedent: in 1726 werd in de norbertijnenabdij van Floreffe een monnik betrapt terwijl hij brand aan het stichten was aan een oudere vleugel tijdens een renovatiecampagne van de abdij. Zie BARBIER, Joseph, *Histoire de l'abbaye de Floreffe de l'ordre des Prémontrés*, Namur, Ad. Wesmael-Charlier, 1880, p. 412.
- (12) Zie ondermeer DE BRAEKELEER, Catherine, *Laurent-Benoît Dewez 1731-1812*, Mons, Les amis du château et du domaine de Seneffe, 1993; JEUNEJEAN, B., "L'intervention de Laurent-Benoît Dewez dans la reconstruction de l'abbaye bénédictine de Gembloux" in AA.VV., *Etudes sur des constructions du XVIIIe siècle en Wallonie*. [Mélanges d'histoire de l'architecture (2) publiés par le Centre d'histoire de l'architecture et du bâtiment (C.H.A.B.)], Louvain-la-neuve, Institut Supérieur d'Archéologie et d'Histoire de l'Art, 1978; VAN DE VIJVER, Dirk, "Architectuur in de Oostenrijkse Nederlanden en het Prinsbisdom Luik; ca. 1760-1794" in D'HONDT, Luc, *18de-eeuwse architectuur in België – Laatbarok, rococo, neoclassicisme*, Tielt, Lannoo, 1998.
- (13) Tussen 1760 tot 1780, Dewez' actieve periode in België, zou de architect de nieuwe plannen ontwerpen voor de volgende abdijen: Orval, Sint-Pieters (Gent), Ninove, Affligem, Gemblours, Vorst, Saint-Martin (Doornik), Herkenrode, Heylissem, Vlierbeek, Saint-Hubert, Saint-Rémy, Valduc, Dieleghem, Sint-Truiden, Villers, Bonne Espérance en Floreffe.
- (14) Zie ondermeer DUQUENNE, X., "L'abbaye d'Orval construite au XVIIIe siècle" in: *Aureavallis. Mélanges historiques réunis à l'occasion du neuvième centenaire de l'abbaye d'Orval*, Liège, 1975, pp. 247-270.
- (15) Bij de troonbestijging van Jozef II in 1780 komen, door het stopzetten van de abdijswerken, vele duizenden arbeiders zonder werk te zitten. Een door Derival gerapporteerde anekdote geeft blijk van de omvang van het verschijnsel: "Je sors de chez mon maçon [aannemer], me disait hier un de mes amis, et il m'a assuré que plus de quatre mille ouvriers étaient venus depuis huit jours lui demander de l'occupation; ils étaient employés dans différentes abbayes qui, dans la crainte d'être supprimées, avaient interrompu partout les ouvrages qu'elles avaient entamés." DERIVAL, *Le voyageur dans les Pays-Bas*. Amsterdam, 1782, tome 1, 2e deel, brief VIII, p. 91.
- (16) Algemeen Rijksarchief; Kerkelijk Archief van Brabant, inventarisnummer 7561.
- (17) Algemeen Rijksarchief; Kerkelijk Archief van Brabant, inventarisnummer 7094.
- (18) De gigantische abdij van Orval, Dewez' eerste opdracht als onafhankelijk architect, en onmiddellijk zijn meesterwerk, werd door het Franse leger in 1793 met de grond gelijk gemaakt, ofschoon toen nog steeds slechts gedeeltelijk afgewerkt.
- (19) Dewez zou vanaf het begin van 1758 in Londen bij Adam werkzaam zijn. Tegen het einde van datzelfde jaar krijgt hij de opdracht voor Orval en keert hij in allerijl naar België terug: het begin van zijn Belgische carrière.
- (20) Zie DE DIJN, C.G., "De betekenis van Luigi Vanvitelli's 'Planimetria generale della reggia e parco di Caserta' voor het ideale bouwschema van Laurent-Benoît Dewez voor Abdijen in de Oostenrijkse Nederlanden en het prinsbisdom Luik", in: (Fédération van de Kringen voor Oudheidkunde en Geschiedenis van België v.z.w. – Fédération des Cercles d'Archéologie et d'Histoire de Belgique a.s.b.l.) *XLIIIe Congrès Sint Niklaas Waas 1974, Annales – Annales*, o.l.v. J.-P. d'Hanens, Sint-Niklaas, 1975, pp.261-267.
- (21) DE BRAEKELEER, Catherine, *Op. cit.*, p. 68.
- (22) DE BRAEKELEER, Catherine, *Op. cit.*, p. 80 e.v.
- (23) Zie ondermeer DEWEZ, L., *Laurent-Benoît Dewez, premier architecte de la cour de Bruxelles sous Charles de Lorraine*, Wetteren, J. De Meester, 1930. [overdruk van 'Laurent-Benoît Dewez', *Annales de la société royale d'archéologie de Bruxelles*, XXXIV, 1930.]
- (24) Zie PAROISSE ST. PIERRE, *Eglise Saint-Pierre d'Uccle: 1782-1982*, Bruxelles, Van Ruys, 1981.
- (25) Zie VAN BELLE, J.-L., *Une dynastie de bâtisseurs, les Wincqz*, Bruxelles, Ciac, 1990.
- (26) Zie de onkostennota van Wincqz voor de periode van 1785 tot 1789 uit het archief van de abdij Algemeen Rijksarchief; Kerkelijk Archief van Brabant, inventarisnummer 7094.
- (27) Zoals blijkt uit de onkostennota voor '74-'75 (Algemeen Rijksarchief; Kerkelijk Archief van Brabant, inv. 7094) heeft ook Dewez eerder een ontwerp uitgetekend voor dit hekken.
- (28) Wincqz laat zijn broer de blauwe hardstenen pijlers plaatsen. Het ontwerp voor de hekkens tekent hij op ware schaal uit om door de abdijsmid te laten uitvoeren, zoals blijkt uit zijn onkostennota en een brief met instructies aan de smid (Algemeen Rijksarchief; Kerkelijk Archief van Brabant, inv. 7094 – zonder de tekeningen evenwel)
- (29) Betreffende deze veiling, zie VAN LIL, A., "De grondbezittingen van de abdij van Vorst in het Dijledepartement ten tijde van haar opheffing" in *Eigen Schoon en de Brabander*, LXV, 1982, p. 392, en VERNIERS, Louis, *Op. cit.*, pp. 139-141 voor een beschrijving van de verkochte loten in de gemeente Vorst.
- (30) Het grootste atelier is dat van Victor Bal, waar katoen geweven en bedrukt wordt tot zgn. 'indiennes', erg populair in het begin van de 19e eeuw. Victor Bal, die ook de eerste burgemeester van Vorst zou worden (1830-1843), laat binnen zijn domein een (later weer afgebroken) woning optrekken ter plekke van de voormalige abdijskerk.
- (31) Dat was ook de ligging van de middeleeuwse molen, gedocumenteerd vanaf de 14e eeuw en goed zichtbaar op de gravures in Sanderus, die allicht slechts werd verbouwd bij zijn opname in het 18e eeuwse complex. Zie ook AA.VV., *Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel; Deel 4: Vorst*, Brussel, Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest / Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, 1992, pp. 53-54.
- (32) VERNIERS, L., *Op cit.*, p. 268.

- (33) Rapport van V.G. Martiny na zijn bezoek aan de site op 12 juni 1956, in opdracht van de KCML. Archief K.C.M.L.
- (34) In 1872 wordt de fabriek van Victor Bal overgekocht door Augustin Borremans, die er een brouwerij zou vestigen. Een beeld van de brouwerij in in het begin van de eeuw is te zien in VERNIERS, Louis, *Op. cit.*, p. 183. De brouwerij staakt haar activiteiten rond WOI. Een deel van het brouwerijcomplex verdwijnt met de aanleg van het 'Parc du Centre' vanaf 1904, dan met de aanleg van de abdissenstraat vanaf 1937. De rest, en hiermee ook de laatste overblijfselen van het gotische abdijcomplex, wordt op 25 mei 1944 platgebombardeerd. De Duitsers hadden in deze gebouwen, gelegen op de hoek van de Abdissenstraat en de Sint-Denijsstraat een duiventil ondergebracht.
- (35) Toen nog het voormalige 19e-eeuwse gemeentehuis. Het huidige art-déco gebouw van J.-B. Dewin dateert van de jaren 1933-39.
- (36) Deze gronden vormden de individuele tuintjes van de huurwoningen die Jules Papin in de 'priorij' van Dewez had ondergebracht. De verkoopsakte dateert van 10 December 1912.
- (37) Samen met de Brusselsesteenweg zou ook het Sint-Denijsplein beduidend worden verhoogd (tot 1.80 m. op sommige plaatsen). De maatregel, die zware gevolgen zou hebben voor de stedenbouwkundige inpassing van het abdijdomin in het omringende weefsel (zie verder), vormt een antwoord op aanhoudende oversstromingsproblemen.
- (38) 'Le propriétaire des batiments abbatiaux qui subsistent *est en train de démolir* la partie droite de ceux qui embrassent la cour. Il affirme qu'il les reconstruira et ne veut que les mieux aménager en vue de leur location. *Mais comment les reconstruira-t-il? Et respectera-t-il l'aspect extérieur des bâtiments* qui contribuent pour une si large part au charme de cette cour plantée de grands arbres?' LECOMTE, Jos-B., "L'esthétique de Bruxelles. La démolition (?) de l'abbaye de Forest?" in *L'Art Moderne*, n°10, 1912.
- (39) 'un style approprié' zijn de woorden van Léon Wielemans. Brief van 4 juni 1928 naar de voorzitter van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen.
- (40) De verkoopsakte dateert van 9 september 1937. Het plan van aanleg voor deze ontwikkelingen is van 1936. Gemeente Vorst. Dienst Openbare Werken.
- (41) "Une dizaine de ménages qui se partagent l'entièreté des constructions abbatiales ne m'a pas permis [...] de prospecter l'intérieur de celles-ci; mais à juger des transformations qu'à dû effectuer le propriétaire au siècle dernier pour donner au corps de logis principal une "ambiance d'époque", il est aisé de s'en imaginer l'état. Au dires du Baron De Decker d'ailleurs, plafonds, peintures murales, corps de cheminées départs d'escaliers, etc. on été rapportés. Nous ne tiendrons donc compte que de l'extérieur de l'édifice." uit Martiny, V.G., bezoekrapport aan de abdij van Vorst, 12 juni 1956. Archief K.C.M.L.
- (42) MARTINY, V.G., "L'abbaye de Forest, telle qu'elle apparaît encore de nos jours", *Brabant*, 1963, pp. 13-17.
- (43) De gemeente zou zo bijvoorbeeld een tijdlang onderhandelen met de weduwe van Georges Minne voor de inrichting van een opslag- en tentoonstellingsruimte van het beeldhouwwerk van de kunstenaar.
- (44) Uittreksel uit de statuten van de v.z.w. "Abbaye de Forest", *Belgisch Staatsblad* van 6 november 1969.
- (45) MIGNOT, M.&P., *Proposition d'un centre de congrès*. Plan van 19/2/69. Gemeente Vorst. Archief van de Dienst Openbare Werken.
- (46) BOSCHLOOS, Ch., *Projet d'aménagement des quartiers de l'abbaye de Forest*. Plan uit 1972. Gemeente Vorst. Archief van de Dienst Openbare Werken.
- (47) "[...] je dois vous informer qu'à ce jour, malgré mes demandes réitérées de semaine en semaine, je n'ai pu obtenir l'autorisation d'une visite des lieux de la part du responsable de la S.A. VOLKSWAGEN devenue locataire de l'aile dite "le château." Brief van Marcel Mignot aan de K.C.M.L., gedateerd 22/12/89. Archief K.C.M.L.
- (48) "Aujourd'hui que les travaux sont complètement achevés, j'ai été invité à visiter les lieux. Le rez-de-chaussée a fait l'objet de profondes transformations réalisées de façon très luxueuse et dans un style moderne de qualité, mais qui, hélas, a fait disparaître entièrement les traces du passé, à savoir: les plafonds voûtés et moulurés, les lambris moulurés rehaussés de stucs et de miroirs, les portes à panneaux, ..." Brief van Marcel Mignot aan de K.C.M.L., gedateerd 10/1/89. Archief K.C.M.L.
- (49) "De site werd nooit herbouwd en in twee eeuwen nooit grondig verstoord. Een systematische opgraving zou het archeologisch en geschiedkundig onderzoek van de Benedictijnerabdijen flink kunnen helpen en nieuwe gegevens opleveren waarvan het belang nauwelijks te overzien is en die bijna uniek zouden zijn voor België." AA.VV., *Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel; Deel 4: Vorst*, Brussel, Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest / Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, 1992, p. 44.
- (50) Deze opgravingen werden, op vraag van de toenmalige schepen van openbare werken, aangevat door een aantal werknemers van de Dienst Openbare Werken van de Gemeente, en verder gezet door twee leden van de Société d'Archéologie de Bruxelles, de heren Breuer en Thibaut de Maisières. Er werd op vijf verschillende plaatsen van de abdijkerk gegraven. Naast de funderingen van de kerk werden hierbij verscheidene vloerelementen, beenderen en een aantal architectuurfragmenten teruggevonden. Een aantal van de toen opgegraven 13e eeuwse, met dierenmotieven georneerde vloertegeltjes uit gebakken aarde worden vandaag nog in het gemeentehuis bewaard.
- (51) Over deze opgravingen die tijdens de funderingswerken zelf dienden te gebeuren is niets gepubliceerd. Een optekening (op het funderingsplan van de parkeersilo) van de vastgestelde overblijfselen (voornamelijk drainagekanalen van het oude kloostercomplex) werd op 21/08/91 door Volkswagen aan de K.C.M.L. overhandigd. Archief K.C.M.L. Zie ook BONENFANT, P.P., "Sauvetages dans Bruxelles-capitale et environs (Brab.), *Archaeologia Mediaevalis*, 14, Jette, 1991, p. 57. & FOURNY, M., Fouilles de sauvetage à l'ancienne abbaye de Forest (Brab.), *Archaeologia Mediaevalis*, 15, 1992, p. 48.
- (52) MARTINY, V.G., bezoekrapport aan de abdij van Vorst, 12 juni 1956. Archief K.C.M.L.; MARTINY, V.G., "L'abbaye de Forest,

- telle qu'elle apparaît encore de nos jours", *Brabant*, 1963, pp. 15-16.
- (53) Louis Verniers vond dat dit wagenpark in de 18e eeuw bestond uit "une berline à deux roues, un chariot à quatre roues, la charette servant au messager, quatre voitures en forme de bacs sur deux roues dites tombereaux, la charette de brasserie et un chariot de campagne." Verniers, Louis, *Histoire de Forest-lez-Bruxelles*, A. De boeck, 1949, p. 62.
- (54) Volledigheidshalve dient hier evenwel vermeld dat op het plan de Sint-Denijskerk ook in het roze is aangegeven, terwijl de kerk voor het grootste deel in natuursteen is opgetrokken.
- (55) Het principe houdt in dat de gevelvlakken tussen de natuurstenen architectuurelementen van een neutrale afwerking voorzien wordt ter hoogte van de terugwijkende traveeën, in contrast met de vlakken in een middenrisaliet of ter hoogte van andere benadrukte componenten van de gevelcompositie. De neutrale afwerking kan soms pleisterwerk zijn dat staat tegenover natuursteen voor de benadrukte vlakken, zoals in het ontwerp van de abdijen van Orval of Saint-Martin in Doornik. Soms staat neutraal baksteenmetselwerk ten opzichte van vlakken die helemaal in natuursteen worden ontworpen, zoals voor de abdijen van Heylissem of Saint-Hubert. In de gevallen van Gembloux en Vorst staat het terugwijkende baksteenmetselwerk dan ten opzichte van vlakken die met een pleisterlaag worden opgehoogd. Zie ook KELECOM, Jean, "Comment se présentaient les façades du *nouveau* monastère d'Orval en 1790?", *Bulletin de la fondation Julien et Laure Vanhove-Vonneche*, n°3, 1991, pp. 79-81.
- (56) Het gaat om een niet gedateerde vorderingsstaat van de werken aan de abdij van Vorst, opgesteld door de meester steenkapper, te dateren in de eerste helft van de jaren 1770. Algemeen Rijksarchief Kerkelijk Archief van Brabant, inventarisnummer 7094. Zie ook DEVLIEGER, L., *Op. cit.*, pp. 69-70. Een kopij van het document is ook in bijlage van de bundel opgenomen.

Lionel Devlieger is ingénieur-architect.

Nr. 121
Bijlage bij
M&L 22/3
mei-juni
2003



BINNENKRANT

Tentoonstellingen

Marjan Buyle

VERRES DE TERRE

De liefhebbers van archeologie zullen in deze tentoonstelling een magisch materiaal ontdekken, gekoppeld aan een eeuwenoud vakmanschap. De kunst van het glasblazen, een gesofistikeerde techniek die sinds de Oudheid gekend is, wordt hier in al zijn facetten voorgesteld: technische uitdaging, schoonheid van de gebaren, schitterend afgewerkt product.

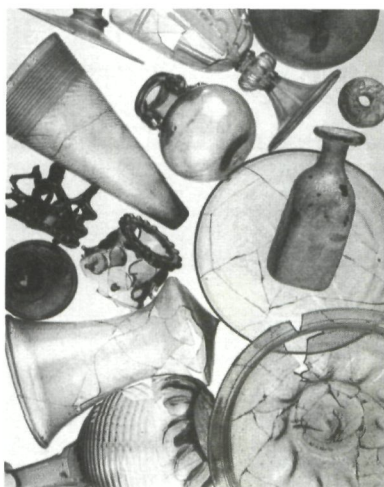
De lange geschiedenis van het glas wordt behandeld in enkele hoofdstukken.

De tentoonstelling gaat over glas uit bodemvondsten. Sinds het einde van vorige eeuw heeft de opgraving van Keltische, Romeinse en merovingische begraafplaatsen een schat opgeleverd aan glazen objecten van grote kwaliteit en soms zelfs intact. Recenter zijn de onderzoeken van middeleeuwse stedelijke relictten, waarin een overvloed aan glasmateriaal opgegraven werd. Het zijn vooral latrines, gebruikt als afvalputten, die prachtexemplaren hebben opgeleverd, zelfs indien ze gebarsten waren. Deze laatste, die bijvoorbeeld afkomstig zijn uit de Naamse werven (Place d'Armes en Grognon) vormen voor de specialisten verzamelingen met grote referentiewaarde. Ze leveren tevens buitengewone informatie over het dagelijks leven op. De Maas en de Sambre zijn ook vandaag nog belangrijke centra van artistieke glascreatie in België. Zelfs indien het meer recente luik van industriële productie van deze kunstnijverheid hier niet kan behandeld worden wegens te uitgebreid, wordt de productie van voor de 17^{de} eeuw langs de Maas hier behandeld, met bijvoorbeeld de merovingische ovens van Hoei en de gelijktijdige fabricatie van parels in de Maastrichtse ateliers. De opzoekingen in stedelijk milieu hebben aangetoond hoe frag-

mentair onze kennis nog is op gebied van gereedschap in de productieplaatsen, maar de resultaten zijn alvast veelbelovend.

Glas uit opgravingen is vaak gebroken en beschadigd. De dienst archeologie beschikt over een restauratieatelier om noodzakelijke behandelingen uit te voeren voor het behoud van dit materiaal en om de talrijke scherven terug te assembleren om er de typologie van te kunnen bepalen. De dienst doet al een vijftal jaren beroep op een zelfstandige restaurateur, onze collega Anne Lechat. Ook moet de vruchtbare samenwerking onderstreept worden met Chantal Fontaine, werkleider aan het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, die aan de tentoonstelling de wetenschappelijke onderbouw verleende.

Wat de verzamelingen betreft die aan het publiek worden getoond, zal de bezoeker niet op zijn honger blijven. Sommige musea hebben uitzonderlijke stukken uit hun collecties uitgeleend. Deze uit het museum Curtius in Luik zijn afkomstig uit het Midden Oosten en illustreren het gedeelte over het ontstaan van de glaskunst. Het museum van Bern in Zwitserland leende merkwaardige Keltische armbanden uit. Het archeologisch museum van Namen zelf stelt objecten voor van de Romeinse en middeleeuwse periode. Het diocesaan museum van Namen stelt reliekglassen ter beschikking en de archeologische dienst van Henegouwen een mooie distilleerkolf



en een grote schotel afkomstig uit het kasteel van Maria van Hongarije in Binche. De verzamelingen van de archeologische dienst van Namen zijn zorgvuldig geselecteerd uit de stedelijke opgravingswerven.

Cultura Europa maakte een video van een 15-tal minuten, die hier wordt voorgesteld. Deze vult de aanwezige informatie van de tentoonstelling aan en behandelt drie thema's: de geschiedenis van het glas, de fabricatie en de restauratie.

De tentoonstelling is opgedeeld in drie luiken: de geschiedenis van het glas en de fabricatietechnieken, vormen en gebruik van glas en tenslotte conservering en restauratie van glas. Als technieken komen aan bod: glaspasta (pâte de verre), gegoten glas, glas in lood e.a. Aan de hand van gevonden glasdruppels kan men een glasblazers-atelier lokaliseren. Als vormen onderscheidt men tafelglas, sieraden en cosmetica, glazen met secundaire functie zoals reliekhouder of funeraire bijzetting, en ongewoon glas zoals verlichtingselementen en brillen.

Het glas is weliswaar een hard materiaal, maar toch niet eeuwig. Degradatie gebeurt door chemische wijzigingsprocessen van de structuur van het glas. De oorzaken hiervan zijn meervoudig: onaangepaste smelttemperatuur, aanwezigheid van onzuiverheden, niet evenredig verdeelde samenstelling van de ingrediënten, soort bodem waaruit het afkomstig is. Er zijn ook meerdere vormen van degradatie: krassen, breuken, ontglazing, ondoorzichtig worden, irisatie. Op het ogenblik van de ontdekking kan het glas in goede staat lijken. Een opgraving brengt evenwel een bruuske verandering van omgeving mee die, zonder de noodzakelijke voorzorgsmaatregelen, fataal kan zijn. Na het glas uit zijn aarden omhulsel gehaald te hebben, moet dit ingepakt en op een koele plaats bewaard worden vóór de behandeling door de restaurateur. Het belangrijkste doel is de levensduur van de objecten verlengen. De toestand van het glas moet gestabiliseerd worden voordat men de verschillende

fragmenten kan herlijmen. De restauratie biedt een uitgelezen gelegenheid om het glas te manipuleren, te onderzoeken en te bestuderen.

De tentoonstelling *Verres de terre* gaat door in de Espace archéologique Saint-Pierre, Route merveilleuse 23 in 5000-Namen, van 22 februari tot 21 december 2003.

Alle dagen open behalve op maandag, van 12u tot 17u, in de weekends en schoolvakanties tot 18u.

Gratis toegang. Inlichtingen en reservaties voor rondleidingen: tel. 081/25 02 83 of op e-mail: espacestpierre@mrw.wallonie.be

Marjan Buyle

DE ALBERTINA IN WENEN HEROPEND

Na tien jaar sluiting heropent de Albertina in Wenen haar deuren voor het groot publiek. Het museum bezit een belangrijke grafische verzameling met meer dan 60.000 tekeningen en 1 miljoen drukgrafieken, een fotografeerverzameling en een architectuurcollectie. Het is gehuisvest in de voormalige residentie van de Habsburgers. Reeds in 1776 werd met deze verzameling begonnen en dit is de eerste renovatie in meer dan 200 jaar! Het museum werd aangepast aan de hedendaagse noden, met alle respect voor de historische gedeelten van het gebouw. Naar ontwerp van Hans Hollein werden een nieuwe inkomhal en talrijke nieuwe tentoonstellingsruimtes in een luchtige hedendaagse stijl toegevoegd aan de reeds immense oude gebouwen.

De neoklassieke historische interieurs, waaronder de muzenzaal en het gouden kabinet, werden met zorg gerestaureerd en voor de eerste maal voor het publiek opengesteld. De somptueuze binnendecoratie maakt uitvoerig gebruik van goud en wel van een zeer



Albertina Wien, Habsburgse pronkruimtes: de muzenzaal, na restauratie © Albertina Wien



Albertina Wien, Habsburgse pronkruimtes: het gouden kabinet, na restauratie © Albertina Wien

specifieke kleur: het zogenaamde Albertinagoud bestaat uit 23 karaat goud, met toevoeging van koper en zilver, waardoor een zeer 'koel' goud verkregen wordt, dat overigens uit België afkomstig is.

De nieuwe inrichting laat een ambitieus tentoonstellingsprogramma toe, met niet minder dan 12 tentoonstellingen per jaar, waarvan telkens drie tegelijkertijd. Tijdens de zomermaanden wordt een speciale tentoonstelling georganiseerd, gebaseerd op de rijke tekeningencollectie. Het is conservators-restaurateurs uiteraard bekend dat tekeningen niet permanent tentoongesteld kunnen worden om-

wille van de nefaste invloed van onder andere de U.V.-straling van het licht. Daarom koos men voor deze formule en van 4 juli tot 24 augustus worden tekeningen getoond van Raffaël tot Goya, met meesterwerken van Rubens, Van Dyck, Rembrandt, Poussin, Brueghel, Fragonard en uiteraard Raffaël en Goya.

Van 14 maart tot 22 juni lopen drie tentoonstellingen: **Edvard Munch, thema en variaties**; **Het oog en het toestel**, een geschiedenis van de fotografie vanaf de pioniersjaren over de wetenschappelijke experimenten tot nu; en **tenslotte** -we zouden niet in Wenen zijn!- een tentoonstelling over

de woning van Dr. Sigmund Freud bekeken door het fotografisch oog van Robert Longo.

Van 5 september tot 30 november komt er dan een grote overzichtstentoonstelling van grootmeester Albrecht Dürer, een overzicht van Gustav Klimt tot Picasso en tenslotte het jongste werk van Georg Baselitz.

U vindt het Albertina Museum aan de Albertinaplatz 3 in Wenen (Oostenrijk). Meer gegevens op: www.albertina.org of bij Jutta Hintersteining, mediamanager voor België op: hintersteining@wien.info

Marjan Buyle

FATALE VROUWEN 1860-1910

In samenwerking met het Groninger Museum toont het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten in Antwerpen de tentoonstelling *Fatale Vrouwen*. Circe die mannen omdooit in varkens, Medea die Jason ten gronde richt, Cleopatra die Caesar om haar vinger windt en haar minnaars laat vermoorden, Salome die als beloning voor haar verleidelijke danskunsten aan haar vader het hoofd van Johannes de doper eist: de voorbeelden zijn legio en komen in alle kunstperiodes aan bod. In de tweede helft van de 19^{de} eeuw bereikt het thema van de fatale

vrouwen een hoogtepunt: ze zijn mooi, verleidelijk, wellustig maar anderzijds ook meedogenloos, noodlottig, fataal. Ze komen voor in literatuur en beeldende kunsten. Historische en mythologische vrouwenfiguren, die eerder vaak een andere rol speelden, worden nu ten tonele gevoerd omdat ze mannen noodlottig zijn geweest. Een ambitieuze selectie van internationale kunstwerken geeft een beeld van dit typisch fin-de-siècle thema van de *femme fatale*.

De tentoonstelling *Fatale Vrouwen 1860-1910* loopt van 17 mei tot 17 augustus 2003 in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten aan het Leopold De Waelplein in Antwerpen. Elke dag open van 10u tot 17u, behalve op maandag en op 29 mei.

Wet- en Regelgeving

28 FEBRUARI 2003 - DECREET TOT WIJZIGING VAN HET DECREET VAN 30 JUNI 1993 HOUDENDE BESCHERMING VAN HET ARCHEOLOGISCH PATRIMONIUM

Het Vlaams Parlement heeft aangenomen en Wij, Regering, bekrachtigen hetgeen volgt:

Decreet tot wijziging van het decreet van 30 juni 1993 houdende bescherming van het archeologisch patrimonium.

Artikel 1. Dit decreet regelt een gewestaangelegenheid.

Art. 2. In artikel 3 van het decreet van 30 juni 1993 houdende bescherming van het archeologisch patrimonium worden volgende wijzigingen aangebracht:

1° in 2° worden de woorden "de belangrijkste of één van de belangrijkste

bronnen" vervangen door de woorden "een betekenisvolle bron";

2° de bepaling onder 3° wordt vervangen door wat volgt:

«3° archeologische zone: alle gronden die van wetenschappelijk en cultuurhistorisch belang zijn wegens de mogelijk aanwezige archeologische monumenten, met inbegrip van een bufferzone»;

3° de bepaling onder 8° wordt vervangen door wat volgt:

«8° administratie: de dienst van de Vlaamse regering, bevoegd voor het onroerend erfgoed»;

4° er wordt een 8°bis ingevoegd, dat luidt als volgt:

«8°bis instituut: de wetenschappelijke instelling, bevoegd voor onderzoek met betrekking tot het archeologisch patrimonium»;

Art. 3. In artikel 5 van hetzelfde decreet worden de volgende wijzigingen aangebracht:

1° in het tweede lid worden de woorden "bindend advies uit" vervangen door de woorden "advies uit dat bindend is voorzover het voorwaarden oplegt";

2° in het derde lid worden de woorden "bindend advies" vervangen door het woord "advies".

Art. 4. In artikel 6, § 3, derde lid, 6°, van hetzelfde decreet worden de woorden "het Instituut" vervangen door de woorden "de administratie of haar gemachtigde".

Art. 5. In artikel 8 van hetzelfde decreet worden de volgende wijzigingen aangebracht:

1° in het eerste lid worden de woorden "het Instituut" telkens vervangen door de woorden "de administratie";

2° in het tweede lid worden de woorden "het Instituut of zijn gemachtigde" vervangen door de woorden "het instituut, de administratie of zijn gemachtigde".

Art. 6. Artikel 12 van hetzelfde decreet wordt vervangen door wat volgt:

«Artikel 12. Het instituut heeft tot taak het beleid inzake bescherming en beheer van het archeologisch patrimonium in het Vlaamse Gewest voor te bereiden en zelf wetenschappelijk onderzoek en studies van dit archeologisch patrimonium te verrichten.

Het voert daartoe de door de Vlaamse



regering en dit decreet opgelegde opdrachten uit. De Vlaamse regering bepaalt de organisatie, de bevoegdheden en de werking van het instituut.».

Art. 7. In artikel 13 van hetzelfde decreet worden de volgende wijzigingen aangebracht:

1° in § 1 worden de woorden "het Instituut" vervangen door de woorden "de administratie";

2° § 2 wordt vervangen door wat volgt:

«§ 2. De ontwerpen van lijst bevatten: 1° de omschrijving van de te beschermen goederen;

2° de kadastrale nummers van de percelen waar die goederen zich bevinden;

3° een plan waarop die goederen nauwkeurig worden afgelijnd;

4° de redenen die tot de bescherming aanleiding geven;

5° de algemene en bijzondere beschermingsvoorschriften.»

Art. 8. In artikel 14 van hetzelfde decreet worden de volgende wijzigingen aangebracht:

1° in de inleidende zin van § 1 wordt het woord "terzelfdertijd" geschrapt; 2° § 1, 2° wordt vervangen door wat volgt:

«2° ter kennis gebracht van de bestuurlijke entiteiten, bevoegd voor ruimtelijke ordening, landinrichting, milieu, natuurbehoud en natuurlijke rijkdommen, en van de provincie(s) en gemeente(n) in kwestie;»

3° in § 3 worden de woorden "het Instituut" vervangen door de woorden "de administratie".

Art. 9. In artikel 18, 28, 29, eerste lid, 30 en 35, 12° en 13°, van hetzelfde decreet worden de woorden "het Instituut" vervangen door de woorden "de administratie".

Art. 10. In artikel 19, 21, 23, 24, 25, §§ 1 en 2, 1° en 2°, en 29, eerste lid, van hetzelfde decreet worden de woorden "beschermde archeologische goederen" vervangen door de woorden "beschermde archeologische monumenten en zones".

Art. 11. In artikel 25, § 4, van hetzelfde decreet worden de woorden "de wet van 29 maart 1962 houdende organisatie van de ruimtelijke ordening en de stedenbouw" vervangen

door de woorden "het decreet van 18 mei 1999 houdende de organisatie van de ruimtelijke ordening".

Art. 12. In artikel 111, § 5, 4°, van het decreet van 18 mei 1999 houdende de organisatie van de ruimtelijke ordening worden de volgende wijzigingen aangebracht:

1° de woorden "het Instituut voor het Archeologische Patrimonium" worden vervangen door de woorden "de dienst van de Vlaamse regering, bevoegd voor het onroerend erfgoed";

2° de woorden "beschermde archeologische goederen" worden vervangen door de woorden "beschermde archeologische monumenten en zones". Kondigen dit decreet af, bevelen dat het in het Belgisch Staatsblad zal worden bekendgemaakt.

Brussel, 28 februari 2003.

De minister-president
van de Vlaamse regering,
P. DEWAELE

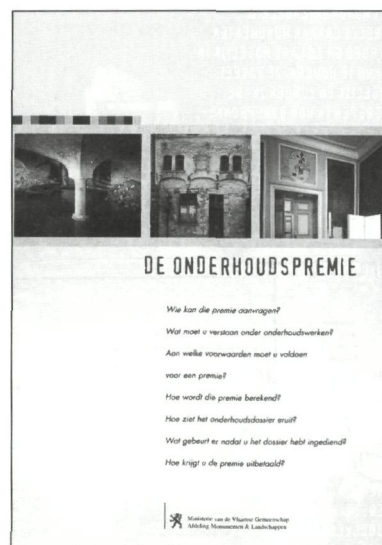
De Vlaamse minister van
Binnenlandse Aangelegenheden,
Cultuur, Jeugd en Ambtenarenzaken,
P. VAN GREMBERGEN

Veerle De Houwer

NIEUWE BROCHURES VAN DE AFDELING MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

Recent verschenen twee nieuwe brochures met toelichting bij de wet- en regelgeving monumentenzorg. Ze zijn bestemd voor eigenaars van beschermde panden. De brochure 'Beschermen van monumenten, stads- en dorpsgezichten' geeft algemene uitleg bij een bescherming. Het verloop van de beschermingsprocedure wordt geschetst, de rechten en de plichten van de eigenaar worden toegelicht.

In de brochure 'De onderhoudspremie' kan u lezen hoe u deze premie, waar u als eigenaar van een beschermd monument voor in aanmerking kan komen, kan verkrijgen.



De brochures zijn gratis. U kan ze bestellen op volgend adres:
Afdeling Monumenten en Landschappen
Mevr. Diane Torbeyns
Phoenix-gebouw
Koning Albert II laan 19 bus 3
1210 Brussel
dianep.torbeyns@lin.vlaanderen.be



Veerle De Houwer

BESCHERMINGSPROCEDURE INGEZET VOOR DE PASTER PYPE

Op 29 maart 2002 bekrachtigde de Vlaamse Regering het Decreet tot bescherming van varend erfgoed. De eerste beschermingsprocedure ten gevolge van dit decreet werd op 4 april laatstleden ingezet door minister Paul Van Grembergen. Ze betreft de Paster Pype (1949), het oudste nog varende schip volledig naar Belgisch ontwerp en van Belgische makelij. De Paster Pype was als hydrografisch schip initieel bestemd voor het opmeten van de staat van de zeebodem voor de Vlaamse Kust, het opmeten van zandbanken en de afbakening van bevaarbare plaatsen. Later deed het schip dienst als opleidingsschip voor zeeloodsen. De Paster Pype wordt momenteel gerestaureerd. Een eerste inventarisatie van ons varend erfgoed gaf aan dat naast de Paster Pype nog tientallen andere historische vaartuigen op bescherming wachten. Hier is een nieuwe taak weggelegd voor de Afdeling Monumenten en Landschappen.

Literatuur

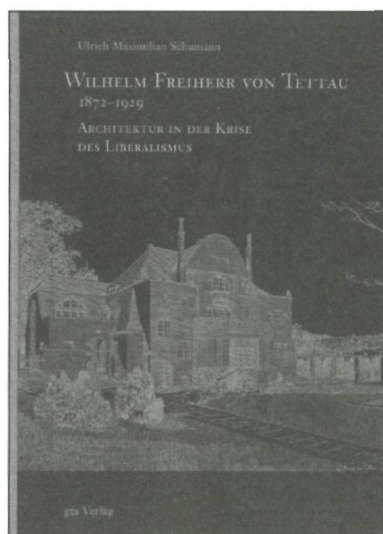
Jo Braeken

DE KEUZE VAN M&L

**Wilhelm Freiherr von Tettau
1872-1929**

Architektur in der Krise des Liberalismus
Ulrich Maximilian Schumann
Zürich, gta Verlag, 2002, 212 p.,
ISBN 3-85676-101-2

Monografie over de Duitse architect-
edelman Wilhelm Freiherr von Tettau



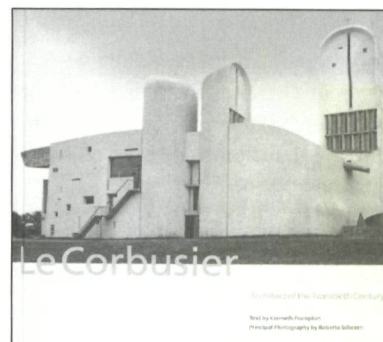
(1872-1929), auteur van een bescheiden oeuvre in dienst van de burgerij, op het breekpunt van traditie en moderniteit, van vrijheid en noodzaak. Zijn werk, voornamelijk villa's en herdenkingsmonumenten, wordt getoetst aan de burgercultuur van het Duitse keizerrijk, en door vergelijking met werk van Olbrich, Poelzig, Behrens, Billing en Tessenow gesitueerd in de 'Reform'-beweging, die rond de eeuwwisseling inzake wooncultuur een voorschot nam op het modernisme.

Sebastiano Serlio
Architecte de la Renaissance
Sabine Frommel
Parijs, Gallimard, 2002, 402 p.,
ISBN 2-07-011721-9

Fraai uitgegeven monografie over het architectonische oeuvre van Sebastiano Serlio (ca. 1480-1554), auteur van het aan de Vitruviaanse Orden gewijde *Quarto Libro*, één van de meest verspreide architectuurtraktaten van de renaissance. In dienst van François I drukte hij een ultramontaans stempel op de Franse architectuur van het midden van de 16^{de} eeuw, via zijn ontwerpen voor Fontainebleau en realisaties als het kasteel van Ancy-le Franc, dat hier in detail wordt geanalyseerd.

Le Corbusier
Architect of the Twentieth Century
Kenneth Frampton
New York, Harry N. Abrams Inc., 2002,
208 p., ISBN 0-8109-3494-9

Prachtig vormgegeven album dat aan de hand van een overweldigende ico-



nografie – in hoofdzaak nieuwe opnamen van architectuurfotograaf 'par excellence' Roberto Schezen – een haast lijfelijk beeld oproept van de formele diversiteit en het rijke koloriet in het oeuvre van de 'architect van de 20^{ste} eeuw' Le Corbusier. Een smaakmakende blik op de *Villa Savoye*, het *Pavillon Suisse*, de *Unité d'Habitation*, *Le Petit Cabanon*, de *Maisons Jaoul* om er enkele te noemen.

Sigurd Lewerentz 1885–1975

Nicola Flora, Paolo Giardiello en Gennaro Postiglione (red.)
Milaan, Electa architecture, 2002,
400 p., ISBN 1-9043-1305-1

Ruim geïllustreerde oeuvre-catalogus van Sigurd Lewerentz (1885–1975), sleutelfiguur van de moderne Zweedse architectuur, die na een debuut in de lijn van het 'Noordse' classicisme bijdroeg tot de doorbraak van het functionalisme. Tot zijn belangrijkste realisaties behoren het vanaf 1915 samen met G.E. Asplund ontworpen *Woodland Cemetery* in Stockholm en twee hoogtepunten van de naoorlogse kerkenbouw, de Sint-Marcus in Björkhamen en de Sint-Petrus in Klippan.

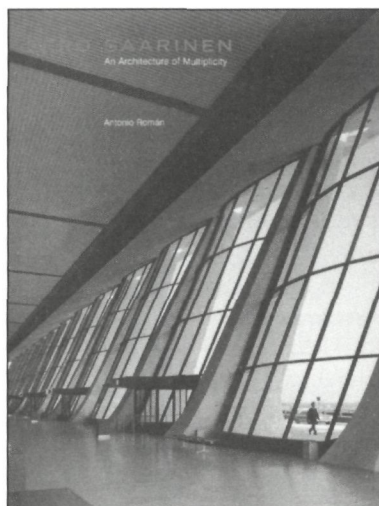
Gio Ponti: A World

Marco Romanelli (red.)
Milaan, Abitare Segesta, 2002, 156 p.,
ISBN 88-86116-60-8

Catalogus van een overzichtstentoonstelling gewijd aan de Italiaanse architect, designer en publicist Gio Ponti (1891–1979), schepper van een even divers als boeiend oeuvre gaande van de *Pirelli*-toren in Milaan en de *Villa Planchart* in Caracas, tot designiconen als de *Superleggera*, en stichter van het tijdschrift *Domus*. In hoofdzaak visueel, inspirerend vormgegeven overzicht van de vruchten van een 60-jarige loopbaan.

Eero Saarinen

An Architecture of Multiplicity
Antonio Román
Londen, Laurence King Publishing,
2002, 226 p., ISBN 1-85669-320-1



Monografie over Eero Saarinen (1910–1961), één van de grootmeesters van de 20^{ste}-eeuwse Amerikaanse architectuur, auteur van iconen als de *TWA Terminal*, de *Gateway Arch* en de *CBS Building*, de *Womb* en de *Tulip Chair*, creaties die in hun diversiteit getuigen van een uniek vermogen tot individualisering van elk project. De belangrijkste werken worden opgehangen aan vijf inhoudelijke begrippen – scheppen, wonen, bouwen, 'socializing' en jureren – en uitvoerig geïllustreerd met schitterende archiefphoto's.

Toonbeelden van de wederopbouw *Architectuur, stedenbouw en landinrichting van herrijzend Nederland*

Marieke Kuipers
Zwolle, Waanders Uitgevers, 2002,
184 p., ISBN 90-400-8749-0

Overzicht van de veelzijdige architectuur van de wederopbouwperiode (1940–1965) in Nederland, waarin



door drie generaties ontwerpers, met weinig middelen en in korte tijd omvangrijke bouwprogramma's tot stand kwamen om de oorlogsschade te herstellen en de woningnood te lenigen. Aan de hand van tien thema's met evenzeer aandacht voor economie, de verzorgingsstaat, verzuiling, mobiliteit en recreatie, wordt een honderdtal kenmerkende projecten belicht, ruim geïllustreerd met archiefbeelden en nieuwe foto-opnamen.

Building the Post-War World *Modern Architecture and Reconstruction in Britain*

Nicholas Bullock
Londen, Routledge, 2002, 287 p.,
ISBN 0-415-22178-1

Breed opgezette studie over de gehele doorbraak van de moderne architectuur in het Verenigd Koninkrijk, gedurende de eerste tien jaar van wederopbouw volgend op de Tweede Wereldoorlog, een periode van vernieuwing en experiment met hoop op een betere maatschappij, onder het motto '*Building a better tomorrow*'. Een eerste deel analyseert het autonome architectuurdebat en de sleutelen van de spraakmakende elite, een tweede deel de praktijk van de wederopbouw vanuit sociaal, politiek en economisch opzicht.

Les années ZUP

Architectures de la croissance 1960–1973
Gérard Monnier en Richard Klein (red.)
Parijs, Picard, 2002, 302 p.,
ISBN 2-7084-0629-9

Bundel bijdragen gewijd aan de nieuwe architectuurprogramma's die tegemoet kwamen aan de stadsgroei en de suburbanisatie, die het Frankrijk van de jaren 1960 confronteerden met massaproductie en een nooit geziene nood aan gemeenschapsinfrastructuur. Een twintigtal kenmerkende projecten uit de sociale woningbouw, de vrijetijdssector, de economie, de bouwnijverheid en de stedenbouw, van jeugdcentra, zwembaden en nachtclubs, tot supermarkten en

prototypes in plastic en aluminium worden hierbij geanalyseerd.

Europäischer Kirchenbau 1950–2000
Wolfgang Jean Stock (red.)
München, Prestel Verlag, 2002, 320 p.,
ISBN 3-7913-2744-5

Uitvoerig overzicht van de Europese kerkenbouw in de tweede helft van de 20^{ste} eeuw, aan de hand van zowat 140 kerken uit 14 landen – waaronder ook België. Deze worden ingeleid met theologische essays over de evolutie van het verschijningsbeeld van de katholieke en protestantse kerk, en toegelicht met architectuurhistorische essays over het religieuze werk van architecten als Aalto, Botta, Eiermann, Le Corbusier, Perret, Scarpa en Schwartz, en de ontwikkeling in enkele toonaangevende regio's.

Les charpentes du Xle au XIXe siècle
Typologie et évolution en France du Nord et en Belgique
Patrick Hoffsummer (red.)
Parijs, Monum, Editions du patrimoine, 2002, 340 p., ISBN 2-85822-303-3

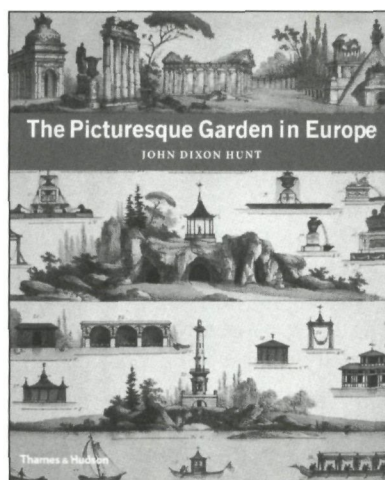
Bundel bijdragen met een multidisciplinair opzet, gewijd aan de typologie en de historische evolutie van het houten dakspant vanaf de vroege middeleeuwen tot de industriële revolutie. Synthese van de huidige stand van het onderzoek, dat vanaf de jaren 1970 werd geprofessionaliseerd dankzij het dendrochronologisch onderzoek, en wetenschappelijke inventaris van een 300-tal dakspanten in Noord-Frankrijk en België.

Éléments d'une architecture gourmande
Christian Dupavillon
Parijs, Monum, Éditions du patrimoine, 2002, 224 p., ISBN 2-85822-744-6

Uitvoerig gedocumenteerde, cultuurhistorische en typologische verkenning van de kookplaats, een tien eeuwen lange metamorfose van de primitieve haard tot de moderne keukens, van middeleeuwse abdijen en

burchten, paleizen en buitenplaatsen, 18^{de}-eeuwse hotels en 19^{de}-eeuwse appartementen, tot de experimenten van Frank Lloyd Wright en Le Corbusier, met evenveel aandacht voor het kookgerei en het keukenpersoneel, de grote innovaties en de dagdagelijkse praktijk.

The Picturesque Garden in Europe
John Dixon Hunt
Londen, Thames & Hudson
(Exhibitions International), 2002,
208 p., ISBN 0-500-51085-7



Beklijvend overzicht van het ontstaan en de ontwikkeling van de 'pittoreske' of landschapstuin, die in de 18^{de} eeuw vanuit Engeland het Europese vasteland veroverde en vanuit een veranderde visie op de natuur niet alleen op het oog maar evenzeer appel deed op hart en ziel. De theoretische onderbouw van het begrip 'picturesque', van Pope tot Payne Knight, wordt getoetst aan de belangrijkste tuinen in zowel Engeland als Frankrijk en hun impact op Zweden, de Duitstalige landen en Rusland.

Hoch- und spätmittelalterlicher Stuck
Material, Technik, Stil, Restaurierung
Martin Hoernes (red.)
Regensburg, Schnell & Steiner, 2002,
240 p., ISBN 3-7954-1472-5

Verslagboek met een twintigtal wetenschappelijke bijdragen gewijd

aan het gebruik van stucwerk in de hoog- en laatmiddeleeuwse beeldhouwkunst en bouwplastic. Naast een kunsthistorische analyse aan de hand van een reeks belangrijke ensembles uit Duitsland, Oostenrijk, Polen en Zwitserland, worden diverse materiaaltechnische aspecten van het stucwerk behandeld, zoals geologische oorsprong, verspreiding, verwerking, polychromie, conservering en restauratie.

Tradition and Innovation in French Garden Art
Chapters of a New History
John Dixon Hunt en Michel Conan (red.)
Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2002, 242 p.,
ISBN 0-8122-3634-3

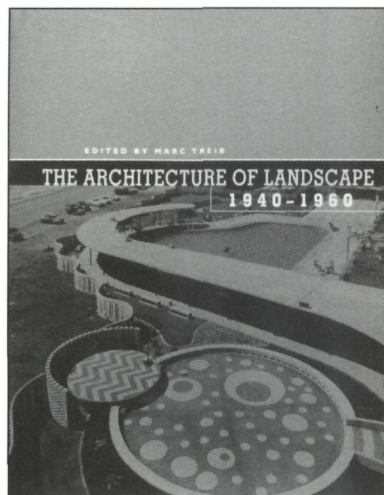
Bundel met twaalf bijdragen die hoogtepunten uit de Franse tuinkunst in hun culturele en maatschappelijke context belichten, vanaf de 'gouden eeuw' eeuw van de Zonnekoning tot heden. Vooral het post-Le Nôtre-tijdperk met zijn veelheid aan theoretische geschriften en zijn eigenzinnige interpretatie van de landschapstuin wordt belicht in artikelen over de Désert de Retz, de tuinarchitecten Morel en Thouin, gevolgd door Guévrékian en Lassus.

Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur van de 20ste eeuw
Gerritjan Deunk
Rotterdam, NAI Uitgevers, 2002,
176 p., ISBN 90-5662-242-0

Rijk geïllustreerd overzicht van de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur van de 20^{ste} eeuw, waarvan de hoogtepunten en ontwikkelingen per decennium worden toegelicht. Ontwerpen van onder meer De Bazel, Van Eesteren, Copijn, Ruys, Bijhouwer, Baljon en West 8, worden gerelateerd aan brede maatschappelijke ontwikkelingen, zoals modetrends, schaalvergroting in de landbouw of veranderende recreatiebehoeften.

**The Architecture of Landscape
1940-1960**

Marc Treib (red.)
Philadelphia, University of
Pennsylvania Press, 2002, 311 p.,
ISBN 0-8122-3623-8



Bundel essays met een boeiend overzicht van de tuin- en landschapsarchitectuur uit de twee middelste decennia van de 20^{ste} eeuw, een periode van oorlog en wederopbouw op het breekpunt van traditie en vernieuwing, van nationale identiteit en internationale stijl, in landen als Zweden, Denemarken, het Verenigd Koninkrijk, België, Frankrijk, Duitsland, de Verenigde Staten, Brazilië, Australië en Japan, met ruime aandacht voor de artistieke en maatschappelijke context.

Alle boeken, een greep uit de recente aanwinsten, liggen ter inzage in de Bibliotheek Monumenten en Landschappen
Phoenixbouw
Koning Albert II-laan 19 – bus 3
1210 Brussel
(tijdens de kantooruren)
Tel. 02/553.16.93 – fax. 02/553.16.05
E mail:
Jozef.Braeken@lin.vlaanderen.be

André Cresens

**STATIONSARCHITECTUUR
IN BELGIË
DOOR HUGO DE BOT**

Ons spoorwegnet werd vaak geroemd omwille van zijn grote dichtheid. In vergelijking met de meeste van onze buurlanden werd het bouwkundig patrimonium van de Belgische spoorwegen wel het minst intens bestudeerd. De belangstelling hiervoor is bij ons relatief recent in een stroomversnelling gekomen. Hierbij denken we niet enkel aan stations, maar ook aan locomotiefloodsen, werkplaatsen, goederenloodsen, spoorhallen, watertorens, seinhuizen, wachterwoningen en bruggen. Onze noorderburen beschikken al sinds 1981 over het basiswerk *De Spoorwegarchitectuur in Nederland, 1841-1938* van H. Romers. In 1992 verscheen *Locomotiefloodsen en tractieterreinen in Nederland, 1839-1958* van H. Walddorp en J.G.C. van de Meene. Met het verschijnen van het eerste deel van *Stationsarchitectuur in België* wordt een hiaat opgevuld inzake de kennis van dit deel van ons bouwkundig erfgoed dat vaak ook als industrieel erfgoed omschreven wordt.

Auteur Hugo De Bot heeft in een tijdspanne van ongeveer vijftien jaar een enorme puzzel in mekaar gepast, vooral omdat de spoorwegen niet be-

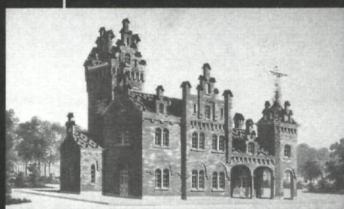
schikken over een centraal geordend archief dat meteen een overzicht geeft van hun bouwkundig patrimonium in de 19de en de 20ste eeuw. Het eerste deel van deze studie wordt afgesloten in 1914, met uitzondering van de toen reeds bestaande Pruisische stations die pas na het verdrag van Versailles bij ons spoorwegnet gevoegd werden: deze komen in het tweede deel aan bod.

Het werk berust in sterke mate op beeldmateriaal, hoofdzakelijk prentbriefkaarten. Van de 1150 voor dit volume geselecteerde foto's werden er uiteindelijk 800 gepubliceerd omdat van bepaalde stationstypes grote aantallen nagenoeg identieke exemplaren gebouwd werden. Deze verzameling beeldmateriaal verdient des te meer waardering omdat het alom geweten is dat vele verzamelaars niet gaarne "in hun kaarten laten kijken". In de inleiding wordt ingegaan op de afbakening van het onderwerp (bv. goederenstations komen er niet in voor), de problematiek van het bepalen van de bouwdatum (die in vele gevallen verschillend is van de oplevingsdatum van de spoorlijn of de stopplaats), de bronvermeldingen, de spelling, de woordkeuze, de plaatsnamen en de vertaling van termen en namen. Een overzicht van de functies en inrichtingen die in een stationsgebouw thuishoren – en hoe ze bij voorkeur geschikt worden – zou hier wel op zijn plaats geweest zijn.

**Stationsarchitectuur
in België**

**DEEL I
1835-1914**

Hugo De Bot



BREPOLS PUBLISHERS

Également disponible en français

Immers het station was een totaal nieuw architecturaal gegeven in de 19de eeuw, waarvoor geen voorbeeld uit vroegere perioden voorhanden was. Talrijke 19de-eeuwse architectuurhandboeken gingen hier dieper op in.

De inhoud is opgesplitst in enerzijds de stations van de Staatsspoorwegen en anderzijds deze van de privémaatschappijen. De verdere indeling gebeurt op basis van stijkenmerken zoals neoclassicisme, eclectisme of neogotiek ofwel op basis van de typologie en de varianten van de stations die in grote reeksen gebouwd werden. Houten stations en voorlopige stations worden afzonderlijk behandeld. Het geheel is ingebed in een doorlopende tekst zodat het soms even zoeken is naar de naam van het station waar je meer wil over weten. Anderzijds leest de tekst zeer vlot.

Van ieder stationstype wordt een beknopte beschrijving van de bouwkundige kenmerken gegeven, soms toegelicht met een schetsje. Telkens wordt een opsomming gegeven van de namen van de stations die tot een bepaald type behoren. Van de voorlopige stationsgebouwen die meestal in de eerste helft van de 19de eeuw opgericht werden, zijn echter nauwelijks afbeeldingen terug te vinden. Enkele architecten worden afzonderlijk belicht zoals Payen en Fouquet. In sommige gevallen worden op een handige wijze de verschillende bouwfasen aangeduid door op de foto het betrokken deel contrastrijker weer te geven tegen een lichtere achtergrond. In uitzonderlijke gevallen wordt gebruik gemaakt van een recente foto.

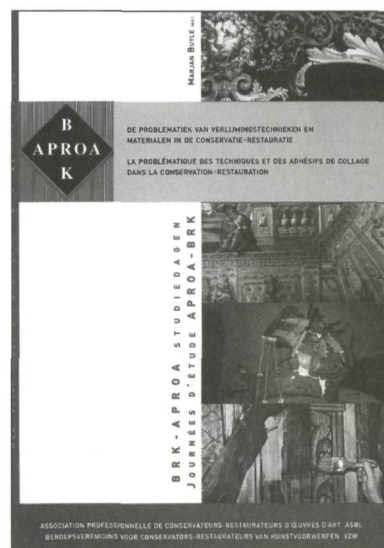
Een lijst met de vertalingen van de plaatsnamen vinden we achteraan in het boek, evenals een overzicht van de geciteerde ingenieurs en architecten, een bibliografie en een register met de plaatsnamen, de bijhorende nummers van de spoorlijnen en de pagina's waar de plaatsnaam geciteerd wordt. Afbeeldingen zijn niet altijd gemakkelijk terug te vinden omdat de index verwijst naar de tekst, de betreffende afbeeldingen staan dan soms enkele pagina's verder, bv. Waasmont: tekst p. 100 en foto p.103.

Het boek geeft ons meteen een indruk van het grote aantal oudere stationsgebouwen die in de laatste decennia in toenemende mate uit het landschap verdwenen zijn, soms als gevolg van moderniseringswerken, in andere gevallen omdat ze gewoon geen functie meer hadden of niet als woning hergebruikt werden. Welke stations intussen als monument beschermd werden is niet vermeld. Dit werk vormt een dankbaar uitgangspunt voor de verdere inventarisatie van ons bouwkundig erfgoed en voor verder lokaal onderzoek door bv. heemkundige kringen. Vermoedelijk zullen modelbouwers er ook wel een aardige kluit aan hebben. Hopelijk komen na de stations in een volgende studie ook de andere constructies langs het spoor aan bod: bij vele stations hoorde immers ook een goederenloods, een seinhuis, een schuilmuisje langs het tegenspoor en een overwegwachterswoning. Voeg daarbij nog in de grote stations de perronluifels, spoorhallen (enkel Antwerpen-Centraal bleef bewaard), locomotiefloodsen, koleninstallaties, draaischijven, watertorens, werkplaatsen, administratieve dienstgebouwen, magazijnen en soms ook passerellen of bruggen. Pas dan zouden alle elementen voorhanden zijn om een volledig spoorwegemplacement uit pak-weg de eerste helft van de twintigste eeuw te kunnen beschrijven.

Hugo DE BOT, *Stationsarchitectuur in België, deel I, 1835-1914*
Brepols, 2002, paperback 297 x 210 mm, 240 pp
ISBN 90-5622-048-9
Prijs 46,64 EURO
Ook verkrijgbaar in het Frans:
Architecture des gares en Belgique, tome I, 1835-1914,
ISBN 2-503-52161-4

Marjan Buyle

BRK-APROA POSTPRINTS NR. 1 DE PROBLEMATIEK VAN VERLIJMINGSTECHNIKEN EN -MATERIALEN IN DE CONSERVATIE-RESTAURATIE



De BRK-APROA Postprints nr. 1 zijn het verslag van de internationale studiedagen, georganiseerd op 21 en 22 november 2001 ter gelegenheid van de tiende verjaardag van de Beroepsvereniging voor Conservators-Restaurateurs van Kunstvoorwerpen vzw. Vermits conservatie-restauratie geen afgeronde wetenschap is en permanente vorming en bijscholing een strikte noodzaak is, werd toen, naast de gewone studiedagen en andere activiteiten van de vereniging voor de eerste maal een meerdaags seminarie georganiseerd. Niet alleen de deontologie van de conservatie-restauratie is een permanent reflectieproces, ook de technieken, producten en methodes zijn constant in evolutie. De actuele tendens streeft naar een minimale interventie op de authentieke materie, een zo reversibel mogelijke ingreep en een zo volledig mogelijke documentatie. Op deze studiedagen werd de problematiek van de lijmen en verlijmingen bekeken vanuit een zo breed mogelijk perspectief, waarbij we zoveel mogelijk verschillende specialisaties in de conservatie-restauratie aan bod wilden laten

komen. Zowel specialisten uit de eigen vereniging als vanuit het buitenland werden uitgenodigd om een lezing te geven vanuit hun eigen theoretische kennis of praktische ervaring: de geschiedenis van de traditionele lijmen en van de hedendaagse restauratielijmen, hun productieproces in het verleden en nu, hun eigenschappen, de verlijmingstechnieken en -gereedschappen, het onderzoek in het laboratorium, praktische testcases op allerlei materialen: ceramiek, muurschildering, schilderij, houtsculptuur, glas, glas in lood, behangpapier, steenachtige materialen, meubilair.

Deze studiedagen werden georganiseerd in samenwerking met de Afdeling Monumenten en Landschappen, die vooral logistieke hulp verleende. We danken hiervoor in het bijzonder het afdelingshoofd Edgard Goedleven en de heer Luc Tack.

De problematiek van verlijmingstechnieken en -materialen in de conservatie-restauratie. La problématique des techniques et des adhésifs de collage dans la conservation-restauration (BRK-APROA Postprints nr. 1), Brussel, 2003. Bestellen door overschrijving van € 30 op rekeningnummer van de BRK-APROA: 068-2083185-40, met vermelding Postprints en uw volledig adres. Inlichtingen: Marjan Buyle, Steenkoolkaai 7, 1000 Brussel. E-mail: marianne.buyle@lin.vlaanderen.be De meeste artikels zijn vertaald in beide landstalen (Nederlands-Frans). Twee artikels zijn in het Engels.

Herman van den Bossche

DE TUINEN VAN RENE PECHERE RUIMTESTELLING EN FOTOGRAFIEEN VAN SYLVIE DESAUW

De boeiende tentoonstelling was opgebouwd rond 24 private en openbare tuinen van René Pechère, de vermaarde Belgische landschaparchitect die vorig najaar op 94 jarige leeftijd overleed. De tentoonstelling belichtte René Pechère als 'jardinier', zoals hij zichzelf op latere leeftijd graag noemde. Niet de lesgever aan de Amerikaanse school in Fontainebleau, La Cambre of Leuven en ook niet de drijvende kracht als voorzitter van internationale organisaties. De tuinkeuze werd mede bepaald door landschapsarchitecte Anne-Marie Sauvat. Fotografe Sylvie Desauw tekende naast de keuze van de tuinen tevens voor de fotografie en de enscenering. Brede, hoge, ondiepe, enigszins uit elkaar geplaatste balkvormen langheer een lengte- en een dwarsas geven de tentoonstellingsruimte van de Fondation richting en perspectief. De lengteas bij de toegang ontspringt in een ruime 'roundel'. In de vier 'buiten'-ruimten die rondom het assensstelsel ontstaan, laat Sylvie Desauw de vier seizoenen in de tuinen van Pechère aan bod komen. Op de verdieping is een apart lokaal ingericht met plannen, foto's en maquettes van de tuinen die René Pechère gerealiseerd heeft naar aanleiding van de Expo 58. In de tentoonstelling hangen, naast de reuzengrote en grote foto's van Sylvie Desauw, originele tuinplannen, -schetsen, perspectieftekeningen, doorsneden, oude foto's, parafernalia, maquettes.

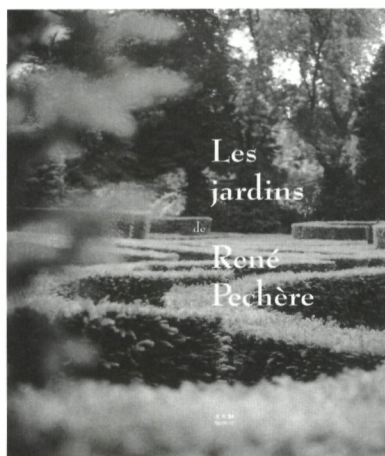
De keuze van onderwerpen is van die aard dat zowel de openbare als private tuinen aan bod komen: de Kruidtuin, de Kunstberg, de daktuinen van het Rijksadministratief Centrum in Brussel, de Erasmustuin in Anderlecht, de kasteeltuinen van Seneffe en de site van de collegiale Sint-Hermeskerk in Ronse, naast onder meer de kasteeltuinen van van Dureil en



Corbeil-Cerf, de wondermooie tuinsites van het buitengoed Bidaine en van Le Clos Paillé en La Danserelle in Frankrijk en van de tuinen van het kasteel van Nokere, 't Huys ter Voer en vanzelfsprekend het Labyrinth op thema van het Hooglied en de Hartentuin bij de Van Buuren's in België. Wat vooral aangrijpt in de tentoonstelling is dat de geëxposeerde tuinen na al die jaren niets aan architecturale en vegetale kwaliteit hebben ingeboet. Dat heeft vanzelfsprekend te maken met een volgehouden hoogstaand onderhoud, maar dat is vooral toch ook te danken aan het ontwerp. Slecht of zwak ontworpen tuinen leveren ook na vele jaren geen bevredigend en sterk eindbeeld op. Vooral zijn private tuinen in Frankrijk hebben opnieuw sterk weten te overtuigen. En ook de kasteeltuin in Zellik is een kostbaar kleinood.

Ook al zou de afdeling Monumenten en Landschappen de herinrichting van de aloude tuinsite van het kasteel van Nokere zoals gerealiseerd door René Pechère in de jaren '60 vandaag niet meer toelaten, dat neemt niet weg dat – dank zij de kwaliteit van het ontwerp – die realisatie intussen recht van bestaan verworven heeft. In een apart zaaltje loopt een video van een boeiend interview uit 1989 met René Pechère waaruit blijkt dat de man zelfs op hoge leeftijd niets aan geestdrift en inzet voor het vakgebied van de tuin- en landschaps-

architectuur had ingeboet. De foto's van de tentoongestelde tuinen en groene ruimten tonen aan dat René Pechère een grote meneer in de Belgische en internationale tuin- en landschapsarchitectuur is geweest. De tijd is rijp om ook aan hem een wetenschappelijke monografie te wijden.



De tentoonstelling ging vergezeld van een boek getiteld 'Les jardins de René Pechère'. Auteur Laurent Grisel en fotografe Sylvie Desauw blikken terug op de grote momenten in het leven van René Pechère en belichten de 24 tuinen van de tentoonstelling. Achter in het boek staat een onuitgegeven manuscript van René Pechère afgedrukt: Les jardins du monde, islam tuinen in Spanje, Irak, Iran en India die zijn verbeelding gevoed hebben.

Grisel, L., Desauw, S., Les jardins de René Pechère, uitgegeven door AAM éditions, Brussel, 2002

Fondation pour l'Architecture
55 Kluisstraat – 1050 Brussel
van 1 april tot 27 april



Herman van den Bossche

OVERZICHTS- TENTOONSTELLING ALFRED HARDY NAOORLOGSE PADDESTOELCONSTRUCTIES IN BELGIE EN FRANKRIJK

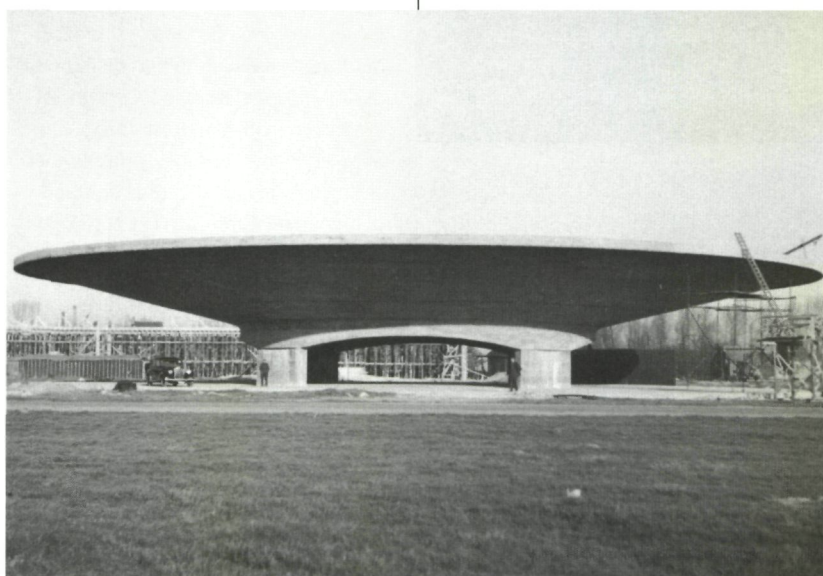
In een coproductie van de Fondation pour l'Architecture en de Vakgroep Architectuur en Stedenbouw van de Universiteit van Gent liep in de CIVA een zeer interessante overzichtstentoonstelling van het boeiende maar onbekende oeuvre van een zekere A. Hardy, in vakkringen bekend als architect of ingenieur, zonder voor- naam evenwel ...

Curator Iwan Strauven van de Vakgroep in Gent bracht in het kader van een architectuur-historische studie originele documenten, plannen en fotografische opnamen samen en gaf

de man opnieuw gestalte: Alfred Hardy (Boussu 1900-Beersel 1965), aannemer-constructeur. De overzichtstentoonstelling was een uitvloeisel van die studie.

Alfred Hardy was afkomstig uit de buurt van Quiévrain en leerde de 'aannemersstiel' in een groot aannemersbedrijf. Na de tweede wereldoorlog richtte hij zijn eigen metaalverwerkingsbedrijf op en het studie-bureau 'Constructions Etudes Conseils'. Hardy ontwierp vanuit een louter utilitaire aannemerslogica met weglating van al het overbodige.

De vliegtuighangars uit 1947 in Grimbergen zijn gerealiseerd op basis van een door hem ontwikkelde betonnen paddestoelconstructie. Hij nam een brevet op dat type constructies en werkte in de loop van de jaren '50 en '60 een schier eindeloze reeks projecten en realisaties in binnen- en buitenland uit: landbouw



loodsen, markthallen, woningen, appartements- en parkeergebouwen, een benzinestation en een paviljoen op de luchthaven van Deurne (Antwerpen).

Hoewel de man zelf onbekend bleef, kregen zijn vliegtuighangars in Grimbergen toch internationale bekendheid omdat zij in 1964 in het MOMA in New York als voorbeeld van Belgische naoorlogse ingenieurskunst tentoongesteld werden. Sindsdien figureren zij in de overzichtswerken van de moderne architectuur als meesterwerken van naoorlogse bouwkunst in België.

Als gevolg van de herinventarisatie van de gemeenten van het arrondissement Leuven, Halle, Vilvoorde staan de vliegtuighangars van Grimbergen op de lijst van te beschermen monumenten in 2003.

Meer over de figuur en het werk van Alfred Hardy vindt u in: *Vlees en Beton*, aflevering 60, uitgegeven door de Ghent University Architectural and Engineering Press, 80 blz., ISBN 90-76714-14-2

Fondation pour l'Architecture
55 Kluisstraat - 1050 Brussel
van 1 tot 27 april 2003

Varia

Veerle De Houwer

PROVINCIE VLAAMS- BRABANT STEUNT WAARDEVOLLE NIET-BESCHERMDE GEBOUWEN

De Provincie Vlaams-Brabant geeft subsidies voor het onderhoud van niet-beschermde waardevolle gebouwen. Door regelmatig nazicht en onderhoud worden immers vaak dure en ingrijpende restauraties vermeden. Gebouwen die opgenomen zijn in de inventaris 'Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen' kunnen in aanmerking komen. De andere voorwaarden waaraan moet voldaan worden staan te lezen in een brochure die door de Provincie werd uitgebracht. Aanvragen moeten vóór 1 oktober worden ingediend. Voor meer informatie kan u terecht bij de dienst cultuur van de provincie: Julien Goossens
016 26 76 74
jgoossens@vl-brabant.be



Dominique Stels

PROVINCIALE PRIJZEN CULTUREEL ERFGOED 2003

De provincie Vlaams-Brabant heeft een rijk historisch en bouwkundig verleden, een tastbaar geheugen dat we met zorg willen omringen. Om het onderzoek naar en de werking rond dit cultureel erfgoed in de provincie te stimuleren, schrijft de provincie elk jaar twee prijzen uit, één voor monumentenzorg en één voor historisch onderzoek. Aan elke prijs is een bedrag van 2.500 euro verbonden.

Voor de prijs monumentenzorg komen originele bijdragen tot het behoud (onderhoud en restauratie) en de herwaardering van beschermde en waardevolle niet-beschermde gebouwen in aanmerking. De bijdragen kunnen zowel wetenschappelijk en technisch als educatief zijn.

De prijs wordt afwisselend toegekend aan projecten waar "wonen" de hoofdbestemming is en aan projecten met een publieke functie (kerken, kapellen, gemeentehuizen, kloosters, industriële gebouwen, ...). In de editie 2003 komen de projecten met een - in hoofdzaak - openbaar karakter aan de beurt.

In 2002 werd het trammuseum in Humbeek bekroond met de prijs monumentenzorg.

Voor de prijs historisch onderzoek komen oorspronkelijke werken in het Nederlands in aanmerking, van één of meer auteurs, over een aspect van de oude en nieuwe geschiedenis van Brabant. Brabant betekent hier het hertogdom in zijn meest ruime geografische begrenzing (= de huidige provincies Waals-Brabant, Vlaams-Brabant, Antwerpen, Noord-Brabant en Brussel). Het werk mag een historische, archeologische, kunsthistorische of volkskundige invalshoek hebben. Enkel werken die nog niet verschenen zijn, of ten hoogste twee jaar voor de toekenning van de prijs zijn verschenen, worden aanvaard.

Maarten Van Dijck kreeg in 2002 een aanmoedigingisprijs voor



Provinciale prijzen cultureel erfgoed 2003



MONUMENTENZORG
HISTORISCH ONDERZOEK

"Confrérieën in het land van Aarschot, Rotselaar en Wezemaal (17^e - 18^e eeuw). Een historische etnologie van Aarschot en omstreken".

De werken of dossiers dienen uiterlijk op 1 oktober 2003 ingediend te worden.

Voor meer informatie en een inschrijvingsformulier kan u terecht bij: Provincie Vlaams-Brabant, Diestsesteenweg 52, 3010 Leuven. (vanaf 14 april: Provincieplein 1, 3010 Leuven)

www.vlaamsbrabant.be/cultuur

e-mail: cultuur@vl-brabant.be

of 016-26 76 05

Birgit De Vries

SIGNALEMENT BOUWHISTORIE VZW LEEFT!

'Bouwhistorie vzw' werd onlangs in het leven geroepen. Het initiatief ging uit van een groep enthousiaste onderzoekers en deskundigen van alle leeftijden die hopen een ruime en geografisch gespreide groep bouwhistorische onderzoekers en veldwerkers bij elkaar te brengen.

Hebt u interesse in deze vereniging in wording geef dan een seintje aan: birgit.devries@antwerpen.be of toon-callens@tiscalinet.be

Karel Robijns

STUDIEDAG LOKAAL ERFGOEDBELEID

Op 30 april 2003 vond in Mechelen een studiedag plaats over lokaal erfgoedbeleid voor schepenen en gemeentelijke ambtenaren. Deze dag was een initiatief van de VVSG (Vlaamse Vereniging van Steden en Gemeenten), in samenwerking met de Vlaamse Gemeenschap (zowel de Afdeling Monumenten en Landschapen als de afdeling Beeldende Kunst en Musea). De interactie tussen de zorg voor het cultureel immaterieel erfgoed en de zorg voor het onroerend erfgoed kwam hier ruimschoots aan bod.

Lokale besturen krijgen namelijk hoe langer hoe meer aanmoediging om 'iets' te doen met het cultuurhistorisch erfgoed op hun grondgebied. Het blijkt echter dat men in het veld onvoldoende beseft welke mogelijkheden er zijn om ook aan erfgoedzorg te doen, los van de officiële beschermings-, vergunnings- en restauratieprocedures.

Deels op basis van de voordrachten komen een aantal mogelijke acties naar voor die een gemeentebestuur kan doen in functie van het onroerend erfgoed. Deze opsomming zal nooit volledig zijn, doch biedt reeds ruime aanzetten om op weg te gaan.

- 1) Ontwikkel een visie. Maak een beleidsplan voor het onroerend erfgoed. Let hierbij zowel op de monumentenzorg, de landschapszorg als op de archeologie. Maak dit kenbaar en voer het ook uit. En integreer dit beleidsplan binnen het globaal erfgoedbeleidsplan.
- 2) Verwerk de gegevens van uw erfgoed binnen de communicatie van uw toeristische dienst. Vermeld de bezoeken en -uren.
- 3) Vervolledig de inventarissen (door dit zelf te doen, door dit via de lokale verenigingen te laten doen, voor zover zij hiertoe in staat zijn, of besteed dit uit). Dit kan gaan over het inventariseren of fotograferen van de interieurs van beschermde monumenten, over

klein erfgoed of kleine landschapselementen, bouwblokinventarisatie, archeologisch erfgoed,). Meld sloping van geïnventariseerd erfgoed aan de vlaamse overheid.

4) Start een lokaal documentatiecentrum op. Zorg voor een degelijke archiefontsluiting, leg een bibliotheek aan met alle lokale artikels. Verzamel alle mogelijke historisch kaartmateriaal, oude foto's en postkaarten. Start een databank met alle archeologische gegevens die bekend zijn.

5) Geef het goede voorbeeld door het eigen patrimonium degelijk te beheeren en te ontsluiten (rekening houdend met de draagkracht ervan).

6) Help derden om hun erfgoed bezoekerbaar te maken. Bijvoorbeeld door te zorgen dat kerken toegankelijk zijn op zondag of zomerdagen. Stel eventueel gidsen ter beschikking om begeleiding te hebben bij het bezoek van prive-patrimonium. Of geef een "openstellingspremie" voor de mensen die hun erfgoed bezoekerbaar maken.

7) Sluit uw erfgoed aan bij de monumentenwacht, en stimuleer of verplicht derden (bv. kerkfabrieken) om dit ook te doen. Betaal eventueel hun lidmaatschap terug.

8) Voer tijdig het gepast onderhoud uit, schakel eventueel monumentploegen in. Dien desnoods een onderhouds- of een restauratiedossiers hiervoor in. Baseer u hiervoor op de verslagen van de monumentenwacht en de onderhoudsdraaiboeken die zij afleveren.

9) Ondersteun kerkfabrieken bij hun taak als bewaarder van hun patrimonium. Neem desnoods het bouwmeesterschap over van hun restauratiedossiers.

10) Ga meer bewust om met de kerkhoven. Deze worden, na afloop van de concessies, nog te veel opgeruimd zonder stil te staan bij de waarde ervan. Men zou beter nagaan of er waardevolle zerken tussen staan die het behouden waard zijn, vanuit kunsthistorisch oogpunt of vanuit historisch standpunt. Geïntegreerd in een bescheiden parkje kunnen deze zerken een perfecte verwijzing naar de vroegere toestand vormen.

11) Ondersteun officiële beschermingsprocedures positief door recla-

me in lokale pers, een tentoonstelling, het organiseren van een infoavond waarbij alle vragen voor de burger worden beantwoord,...

12) Doe aan communicatie rond de **restaurantwerven**, vermeld hen in uw lokaal infoblad. Maak een tentoonstelling die uitlegt welke werken gebeuren. Zorg voor eventuele bezoekbaarheid van de werven.

Gebruik werfstellingen om panelen of grote zeildoeken aan te bevestigen die info mededelen over het betrokken monument en de lopende werken.

13) Ondersteun de uitstraling van het **erfgoed** door medewerking aan Open Monumentendagen, erfgoeddagen, tentoonstellingen, wandelingen, publicaties,....

14) Speel in op de eventueel aanwezige provinciale fiscale stimulansen die er zijn, zoals bijvoorbeeld de provinciale premies voor niet beschermd erfgoed.

15) Roep eigen **premieregelingen** in het leven om het behoud van het lokale niet beschermde erfgoed te ondersteunen. Bijvoorbeeld een onderhoudspremie voor lokaal erfgoed.

16) Verwerk het lokale erfgoed (beschermd en niet beschermd) binnen de **structuurplanning** (schep een juridisch kader tot mogelijk behoud). Bijvoorbeeld in functie van vrijwaring van een kerkhof, een pastoretuin, een boomgaard rond een vierkanthoeve, een kasteelpark, of een historische tuin,.... Neem in de bindende bepalingen op dat voor het beschermde erfgoed gepaste bestemmingen dienen bepaald te worden.

17) Schakel de **GECORO** (de Gemeentelijke Commissie voor Ruimtelijke Ordening) in, in dit onroerend erfgoedbeheer. Zorg ervoor dat hier mensen in zitten met kennis van zaken, consulteer hen bij belangrijke aangelegenheden en luister naar hen.

18) Of richt desnoods een specifieke lokale **monumentcommissie** op die het lokale bestuur adviseert in haar taken (zoals de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen de vlaamse overheid adviseert).

19) Behandel uw **bouwaanvragen** met aandacht voor het erfgoed. Het is niet omdat een gebouw niet beschermd is, dat een lokaal bestuur niet kan stellen

dat dit niet bewaard moet worden. Gebruik hierbij de aanwezige inventarissen. Tracht het meest geschikte middel te gebruiken aangepast voor uw situatie (een gemeentelijke verordening, een uitvoeringsplan zoals een bijzonder plan van aanleg,...). Zelfs sloping van minder belangrijk lokaal erfgoed kan gepaard gaan met documentatie (bv een opmetingsplan en foto's) en archeologische begeleiding bij uitgravingen.

20) Een **gemeentelijke verordening** kan ook inhouden dat bijvoorbeeld werken in bepaalde zones slechts mogen uitgevoerd worden mits ze begeleid worden door een deskundige archeoloog. Of dat een vastgestelde en gemotiveerde lijst van gebouwen, na kenbaarmaking, tot lokaal beschermd erfgoed wordt verklaard waarvoor behoud en onderhoud verplicht gesteld wordt. Controle en opvolging hiervan is dan noodzakelijk. Een betoelaging voor werken is dan aangewezen.

21) Om dit alles op te volgen dient er deskundigheid aanwezig te zijn binnen uw administratie over de 3 deel-materies. Dit kan zowel gespreid worden over meerdere personen elk voor een deel van de materie of geïntegreerd binnen de taak van de cultuurerfgoedcoördinatoren, maar dan moeten die ook opgeleid worden voor de materie onroerend erfgoed.

22) Binnen de gemeente-administratie kan er een lokaal **aanspreekpunt** komen voor vragen rond onroerend erfgoedbeheer. Deze loketfunctie kan instaan voor het doorgeven van alle mogelijke informatie rond regelgeving, betoelaging van werken,.... In een goed uitgebouwde lokale erfgoed-dienst kan die zelfs ondersteunend werk verrichten ivf beschermingsaanvragen (bv: archiefonderzoek,...)

23) Voor kleinere gemeenten kan men zoeken naar **samenwerking met buurgemeenten** om dit te realiseren. Zo kan men bijvoorbeeld een archeologische dienst starten met meerdere gemeenten tegelijk.

24) Volg mede de **instandhoudingsverplichting** op, volg mee de restauratie- en onderhoudswerken op, en volg ook de bouw misdrijven op (werken zonder de juiste vergunning stilleggen).

25) Start overleg en samenwerking met **heemkundige kringen, erfgoedverenigingen**. Deze verenigingen moet men aanzetten tot het ontwikkelen van een lange termijn visie. Deze verenigingen mogen namelijk niet in de rol van oppositiepartij geduwd worden.

26) Bied ondersteuning aan (zowel financieel als administratief) voor deze verenigingen en vrijwilligers die een monument of landschap proberen te onderhouden of te ontsluiten. Doe hen aansluiten bij VCM (Vlaamse Contactcommissie Monumentenzorg). Hierdoor kunnen zij ook lering opdoen van andere gelijkaardige verenigingen. Via VCM kunnen ook fiscale attesten uitgereikt worden voor giften voor erfgoedprojecten.

27) Stel een **gemeentelijke erfgoedprijs** in. Eventueel kan dit afgewisseld worden met een architectuurprijs.

28) Denk ook aan kleine zaken zoals eenvormigheid en respect in terrasrichting, soberheid bij lichtreclame en uithangborden. Via een gemeentelijke verordening kan dit bijgestuurd worden.

Met behulp van dit stappenplan kan u uw lokaal bestuur al heel wat op weg helpen in haar erfgoedbeleid.

Rechtzetting bij artikel 'De naoorlogse jaren van de Prijs Van de Ven' M&L 22/2

Bij het artikel 'De naoorlogse jaren van de Prijs Van de Ven' viel een eindnoot weg: basismateriaal voor het artikel was het onderzoekswerk van de studenten van de eerste en tweede Licentie Kunstwetenschappen van de Universiteit Gent, dat door Leen Meganck en Hans Foncke bewerkt werd.

M&L citaat

Beware of words. Again and always.

'Inheritance', 'wealth', 'goods', 'property', 'value', 'patrimony' ... all these words evoke money.

As a matter of fact, this is not the question.

Roger Pol-Droit in een brochure ter gelegenheid van de 21ste zitting
van het Comité Werelderfgoed van de Unesco te Napels.

Guido Stegen

EENHEID IN VERSCHIEDENHEID. DE TUINWIJKEN “LE LOGIS” EN “FLOREAL” ⁽¹⁾

► Le Logis —
Floréal tuinwijk
(Foto Oswald
Pauwels)



Het ontstaan van de Belgische tuinwijken is nauw verbonden met de wederopbouw, huisvestingspolitiek en stadsuitbreiding na de Eerste Wereldoorlog. Over de vraag hoe de enorme naoorlogse behoefte aan woningen gelenigd zou worden, bestonden er meningsverschillen: door stadsuitbreiding en -herstructurering, of door de bouw van zogenaamde tuinwijken. Deze cités jardins werden genoemd naar het Engelse Garden City concept, ontwikkeld in 1899 door E. Howard.

De meeste Brusselse tuinwijken zijn veeleer *tuinwijkachtige stadsuitbreidingen*. Hierin heeft Louis Van der Swaelmen (1883-1929) een groot aandeel gehad, want hij heeft aan de meeste aanlegplannen zijn medewerking verleend. Deze kunstenaar, landschapsarchitect en stedenbouwkundige bekeek de zaken in een breed perspectief. Zijn interesse voor de kunsten, de natuur en de traditionele steden en architectuur, combineerde hij met een geloof in het modernisme. *L'esprit moderne* kreeg een sterke impuls vanuit de plastische kunsten, geformuleerd in het manifest *Après le Cubisme* van Le Corbusier in

► De Hoefijzertoren met een dubbele functie: watertoren en appartementsgebouw
(Foto Oswald Pauwels)



1918, waarin het verbonden werd aan respect voor de natuurwetten (niet de imitatie van de natuurlijke vormen).

De rooilijn- en liggingsplannen van Louis Van der Swaelmen voor de meeste Brusselse tuinwijken vertonen tracés die sterk bepaald zijn door de natuurlijke topografie van het landschap, die tegelijk planmatig gestructureerd en hiërarchisch ingedeeld zijn, en die aan de gebouwen een belangrijke rol toebedelen in de scenografie van het geheel. Deze hiërarchie van het stratennet steunde op de bestaande wegen en referentiepunten in het landschap, wat ook de Engelse tuinwijksspecialist Raymond Unwin voorstond. In *Le Logis-Floréal* (2) zijn de hoofden tegelijk de dragers van gemeenschaps- en handelsfuncties en van gebouwencomplexen met een hogere dichtheid dan de huizen in de omliggende tuinwijk. Van der Swaelmen concretiseerde daarmee in één ontwerpfase een evenwicht dat in de traditionele verstedelijking geleidelijk aan ontstaat. Een groot verschil in opzet en ook in resultaat met de traditionele stad is dat in de tuinwijken de ontplooiing en ontvoogding van de mens centraal stonden, en dat dit doel gerealiseerd werd door een kwalitatief leefkader te scheppen.



▲ Geen plastisch purisme
(Foto Oswald Pauwels)

De ruimtelijke structuur van *Le Logis-Floreal* is niet alleen het werk van Louis Van der Swaelmen, maar ook van architect Jean-Jules Eggericx (1884-1963), die eveneens het overgrote deel van de gebouwen tekende. Na zijn studies in België had deze jonge architect in het buitenland zowel bouwtechnische als stedenbouwkundige kennis verworven. In de praktijk van de modernistische beweging was J.J. Eggericx, evenmin als L. Van der Swaelmen, een stilistische *hardliner*. Wie echter goed kijkt, en de sociale en formele fundamente van het modernisme als leidraad neemt, zal zien dat het niet volgen van de strakke internationale stijl, een consequente houding was ten opzichte van deze fundamente (3): het maken van mooie dingen in grote aantallen, en helder en eenvoudig geconstrueerd. Over schoonheid zei Le Corbusier: "*Ce qui fait les grandes beautés, c'est lorsqu'une chose est telle que la surprise est d'abord médiocre, qu'elle se soutient, augmente, et nous mène ensuite à l'admiration.*" (4)

Het streven van Eggerickx naar het bouwen met materialen en voor programma's die goed gekend en gerespecteerd zijn, heeft een a-prioristische stellingname tegenover stijl naar de achtergrond verdrongen. Als de resoluut modernistische architectuur van Eggerickx zelden of nooit een beeld heeft voortgebracht waarin de internationale stijl en het plastische purisme herkend konden worden, dan is het niet door een drang naar decoratie, maar door de terughoudendheid om voor de stijlkenmerken toegevingen te doen ten nadele van het maximale en heldere gebruik van beperkte middelen. Helder en degelijk bouwen met concrete materie brengt zelden een eenvoudig beeld voort. Anderzijds is een abstracte architecturale taal vaak ingewikkeld en duur om te maken. Uit dit dilemma heeft J.J. Eggerickx een keuze gemaakt.

DE DIVERSITEIT EN DE EENHEID

Voor de tuinwijken werden de bouwprocessen vereenvoudigd en gestandaardiseerd om zo goedkoop, snel en goed mogelijk te bouwen. Nieuwe technieken en materialen werden vanaf 1921 onder leiding van J.J. Eggerickx uitgeprobeerd in een experimentele bouwplaats, gelegen in de tijnwijk 'Het rad' te Anderlecht. *Le Comptoir National des Matériaux* coördineerde deze researchactiviteiten, controleer-

de vraag en aanbod van bouwmaterialen en -elementen, en voorzag de bouwplaatsen van de nodige voorraden.

Het spreekt vanzelf dat één van de bekommelingen bij het bouwen van zoveel huizen was om ondanks de standaardisatie en herhaling, toch niet te vervallen in verveling en banaliteit. Het komt erop aan om in het geheel een overzichtelijkheid en een goede oriëntatie te bewaren. Herhaling en symmetrie zijn kenmerken die het oriëntatievermogen van mensen sterk kunnen verstoren. Tegelijk doen herhaling en reproductie afbreuk aan de behoefte aan identiteit van de bewoners. Mensen moeten zich met hun plek kunnen identificeren en verzoenen, en dat op de schaal van de wijk én van hun woning. Dat is van belang voor een normale sociale interactie. Zowel wijk als woning moeten een identiteit hebben. Dit aspect kon een serieus probleem vormen voor het modernistische *bouwen op grote schaal*.

Bij het ontwerpen van de tuinwijken was dan ook *diversité dans l'unité, unité dans la diversité* een middel om identiteit en oriëntatie te realiseren. Diversiteit en identiteit op alle schaalniveaus (van huis tot wijk), kenmerken ook spontaan gegroeide stedelijke structuren. Op elk schaalniveau hebben de eenheden (het huis, de straat, de buurt, de wijk...) een identiteit die gedeeltelijk ontstaat uit



◀ Eenheid in verscheidenheid
(Foto Oswald Pauwels)

enerzijds een onderlinge verwantschap, met andere woorden een gelijkheid, van op afstand bekeken, en anderzijds een verschil, van nabij bekeken. Identiteit ontstaat niet alleen uit het verschil tussen de eenheden zelf, maar meer nog uit hun plaats in het grotere geheel. 'Plaats' heeft te maken met structuur en hiërarchie in de vorm. Veelvoudigheid wekt verwarring als er geen structuur in zit, als ze niet gevat kan worden zonder dat er moet worden geteld. De bouwers van de tuinvijken, die uit het niets hele woonwijken ontwierpen met in hoge mate gestandaardiseerde huizen, moesten zien te ontsnappen aan deze 'valstrik', die inherent was aan de aard en de omvang van hun opdracht.

Vandaag wordt aangenomen dat tuinvijken gehele vormen en dat ze als gehele behandeld en beschermd moeten worden. De intrigerende vraag bij het zien van de globale ruimtelijke kwaliteit van de tuinvijik *Le Logis-Floral* en van de grote belangstelling die daarvoor bestaat, is: hoe maak je een geheel dat zo veel meer is dan de som van de delen. Is het een *bottom up ars combinatoria*? Gaat het om een *top-down* effect van de globale structuur: het feit dat die voor een steeds wisselende context zorgt? Hoeveel kan je zeggen met een minimum aan middelen. Hoe te ontsnappen aan het keurslijf van een beperkt vocabularium en aan banaliteit? Antwoorden op deze vragen zijn te vinden in de tuinvijik *Le Logis-Floral*.

UITDAGINGEN VOOR HET BEHEER VAN HET GROOTSTE MONUMENT IN HET BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK GEWEST

Het Regeringsbesluit voor de bescherming als geheel van de tuinvijik Le Logis-Floral heeft betrekking op:

- 35,88 ha in de tuinvijik, en nog eens 21,10 ha als beschermingszone eromheen;
- 1.029 woningen, of ongeveer 150.000 m² gebouwde vloeroppervlakte.

Daarmee is de tuinvijik het grootste beschermde monument in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Uitgedrukt in aantal gebouwen, en dus in potentiële aanvragen voor subsidiëring, betekende de bescherming in één klap een verhoging met 50% van het aantal te beheren dossiers door de Dienst voor Monumenten en Landschappen. Dit vergt vanzelfsprekend een aangepaste benadering, die intuïtief verband moest houden met de *unité dans la diversité*. Als met een beperkt vocabularium veel werd uitgedrukt en gebouwd, zou het dan niet mogelijk zijn om met een beperkte omschrijving de hele conserveringsstrategie van de tuinvijik te vatten?

Ook voor de aanvraagprocedure was er nood aan snelheid en vereenvoudiging. Normaal moet een aanvraag voor werken aan beschermd erfgoed voor eensluidend advies voorgelegd worden aan de Koninklijke Commissie voor Monumenten en

► Een subtiel spel
van verschillen
(Foto Oswald
Pauwels)



Landschappen. Als de essentie van de tuinvijk kon worden geformuleerd en omschreven, dan zou het ook mogelijk zijn om typebestekken te maken voor bepaalde werken waarvan het principe eenmaal door de Commissie kon worden goedgekeurd, en later door het Ministerie kon worden toegepast. Deze procedure zou dan gebruikt kunnen worden wanneer er niet van de typebestekken werd afgeweken. Afwijkende aanvragen moeten mogelijk blijven, maar moeten dan wel voor advies naar de Commissie worden gestuurd.

Voor de redactie van de typebestekken, alsook voor de afwijkende aanvragen en voor het vaststellen van overtreddingen, moest voldoende kennis worden vergaard over de bestaande toestand (op het ogenblik van het beschermingsbesluit) en van de oorspronkelijke toestand. Het Brussels Gewest gaf opdracht typebestekken en specificaties op te maken voor de werken die ambtshalve (*d'office*) vergund kunnen worden. Dit principe is vergelijkbaar met de stedenbouwkundige vergunningen, waar bij de naleving van precieze aanlegplannen een snellere procedure voorzien is, terwijl afwijkingen toch mogelijk blijven.

VERKENNENDE FASE EN TRANSFORMATIE VAN DE OPDRACHT

In eerste instantie werden bestaande tekeningen verzameld en gebouwoonderdelen opgemeten, in de veronderstelling dat daaruit een min of meer hiërarchische structuur zou voortkomen van onderdelen die zich groeperen tot elementen, en vervolgens in huizentypes en huizengroepen. Maar dat bleek niet het geval. De combinaties en bundelingen vertonen in *Le Logis-Floreale* geen omgekeerde boomstructuur of fractaalstructuur, waarin kleinere onderdelen progressief in grotere eenheden of takken worden gebundeld. Aangezien huizen, groepen en gehelen in de tuinvijk niet beschreven konden worden als een progressieve bundeling van constructieonderdelen, zou de Dienst voor Monumenten en Landschappen niet voor een bepaald adres kunnen zeggen welke voorschriften en specificaties ambtshalve vergunbaar zijn, op basis alleen van de typebestekken.

Het systeem van diversifiëring was dus complexer, bepaalde elementen waren aanwezig volgens andere ordeningsprincipes dan het bundelingsprincipe *bottom up* en per huistype. Over grotere gehelen van groepen, straten en wijk heen liggen thema's die de delen op verschillende niveaus met elkaar verweven.



▲
Kleine verbouwingen
zorgen voor irrele-
vante diversiteit
(Foto Oswald
Pauwels)

Tegelijk hadden enerzijds verbouwingen in de loop der jaren voor een minder relevante diversiteit gezorgd, anderzijds bestonden oorspronkelijke verschillen in de fabricage door de verschillende werkhuisen. De eerste diversiteit kon weggewerkt worden door tijdsgebonden specificaties en de uitzondering op de nog vage regel te onderkennen. Voor de tweede kwam het erop aan uit de vele oorspronkelijke verschillen in specificaties voor de typeoplossingen te distilleren. Met de overblijvende relevant bevonden diversiteit werd vervolgens geprobeerd om regelmaat te vinden in wat op het eerste gezicht willekeurig leek.

Daaruit ontstond een systeem van progressieve bundeling van combinaties, op verschillende niveaus verbonden via losse thema's. Ze maken van de eenvoudige vertakte structuur een netwerk van combinaties. Enkele van deze parallelle en globale variaties volstaan om de diversiteit op het vlak van de individuele woning sterk te vergroten. Compacte en complexe combinaties binnen een streng en beperkt vocabularium van onderdelen, komen niet voor bij de architecten Fr. Moenaert en L. François, die een deel van de *Floréabwijk* hebben gebouwd. Details zijn er ook ingewikkelder en enigszins versierd. J.J. Eggericx is de discipline van het strenge detail tot aan het einde trouw gebleven, maar de complexiteit, het benutten van alle registers ten bate van eenheid en diversiteit, verzwakte al vanaf de vierde bouwplaats in 1926.



▲▲
Variaties op het
zelfde thema
(Foto Oswald
Pauwels)

Om de kern van de oorspronkelijke diversiteit te omschrijven en te benutten, werd de opdracht anders georiënteerd, met als doel zowel de progressieve bundeling, als de niveaus waarop de losse thema's ingrijpen, in kaart te brengen. Vanuit die structuur zou het dan mogelijk moeten zijn om met kennis van de oorspronkelijke toestand, voor een bepaald onderdeel van een bepaald adres, de juiste specificaties en teksten voor het lastenboek ter beschikking te stellen.

HET PRINCIPE VAN COMPLEXE COMBINATIESTRUCTUREN

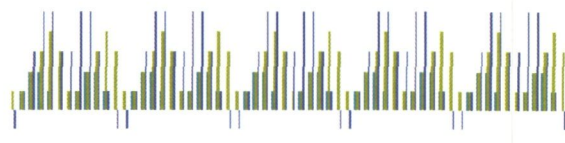
Aan de hand van eenvoudige grafische codes wordt hierna geïllustreerd wat complexe combinatiestructuren zijn. Met een beperkt aantal elementen worden unieke eenheden of 'individuen' samengesteld. Een eerste combinatieprincipe is de hiërarchische boomstructuur: het groeperen van types van details volgens types van elementen, zoals ramen, luiken, kroonlijsten, loggia's, en vervolgens het combineren van deze elementen tot types van huizen. De volgende afbeelding toont tien vakjes, die men als huizen zou kunnen beschouwen, en waarin twee thema's simultaan variëren.

►
Grafische voorstel-
ling van variatie-
methoden
(Tekening G. Stegen)



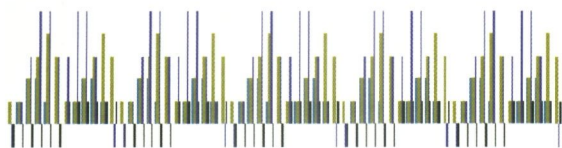
De eenheden van de huizen blijven zichtbaar, en er is ook een soort eenheid in het geheel van de tien huizen omdat ze alle gelijk zijn. Maar er is *unité*

zonder *diversité*. Zelfs in deze beperkte reeks is de kans op verwarring tussen twee huizen al groot zonder te tellen of naar de huisnummers te kijken. Een individueel pand herkennen is niet onmiddellijk mogelijk. Een goede omgeving is een omgeving waarmee een intuïtieve vertrouwensband bestaat, waar cijfers overbodig zijn. Directe herkenning moet mogelijk zijn. Er moeten dus verschillen zijn, maar zonder de eenheid te veel te schaden, en zonder het aantal basiselementen te veel te doen toenemen. Dit compromis is moeilijk. Het componeren van delen tot een geheel is meer dan het uitputten van combinatiemogelijkheden; componeren is de kunst de onderdelen tot één samenhangend evenwichtig systeem te combineren. Dat kan door ze te spiegelen, te verschuiven of te verschalen. Deze strenge en zeer beperkende compositieregels heeft J.S. Bach er niet van weerhouden grote meesterwerken te componeren in de vorm van canons en fuga's. Als we in het voornoemde voorbeeld, om de twee huizen het spiegelbeeld van het huis zouden plaatsen, dan ontstaat er al een beeld van 5 koppels in plaats van 10 huizen. Dat is al beter, omdat het aantal dat we zonder tellen of onderverdelen in één oogopslag kunnen zien, meestal lager is dan 7.

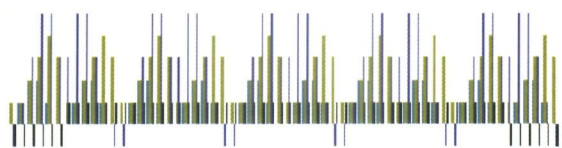


Koppels kunnen ook ontstaan door te alterneren, Maar als de verschillende bewegingen hetzelfde ritme volgen, blijven de diversiteit en de creatie van

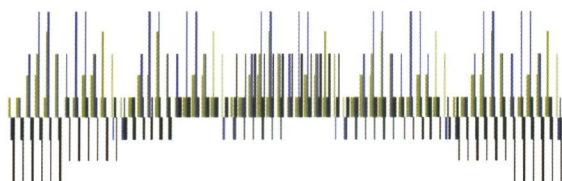
grotere gehelen beperkt. Dat blijkt uit de afbeelding. Spiegelen is succesvoller dan variëren. Zonder nieuwe combinaties op een lager niveau te maken wordt diversiteit bereikt.



Ritme dus! Om hogere subgroepen te creëren, ligt het voor de hand om het thema dat losgekoppeld is van het huisritme te ritmeren volgens de grootte van de beoogde subgroep. De simpelste manier om dat te doen is bij elke nieuwe subgroep het thema te veranderen, maar om niet te kwistig om te springen met de beperkte variatiemogelijkheden, is het aangewezen enkel de grenzen van elke subgroep te markeren.



Een andere methode, die tegelijk differentiatie brengt in de huizen onderling, bestaat erin om over de hele groep een globaal maar eenvoudig variatiepatroon te leggen.

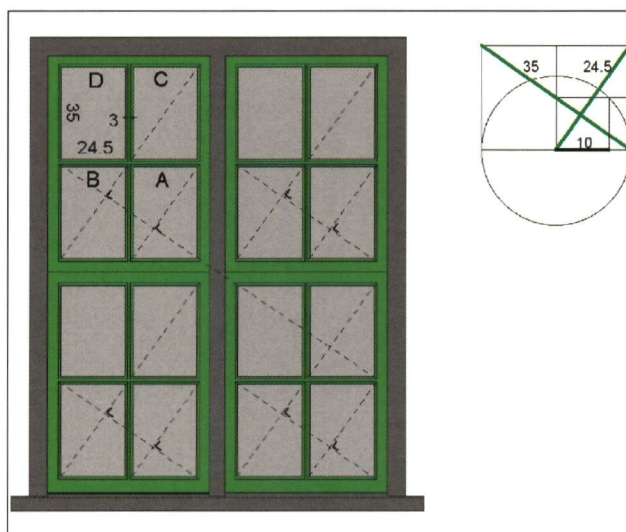


In die groep zijn alle huizen verschillend. In het voorbeeld werd kleur gebruikt om de thema's te identificeren, maar ook zonder kleur blijft er diversiteit bestaan.

Kleur kan een afzonderlijk en krachtig thema vormen. Op afstand is kleur goed te onderscheiden, en het is minder gebonden aan een gezichtspunt dan vorm. Het is dan ook een geschikt middel om eenheden op een globaal niveau te differentiëren. Architect J.J. Eggericx heeft deze eigenschap gebruikt in de tuinwijk door er grote eenheden mee te differentiëren, namelijk groen voor twee buurten van *Le Logis* en geel voor *Floréal*, telkens in combinatie met zwart en wit.

HET PROBLEEM EN DE OPLOSSING VAN DE CONSTATE VERHOUDING

Ramen met kruishouten zijn zeer beeldbepalend voor de tuinwijk. Ze brengen een eenheid in alle ramen, ongeacht hun afmeting: 2, 4, 8, 16 of meer venstertjes. Ze vormen een homogeen, gelijkmatig raster. Dat die indruk ontstaat is niet te verwonderen, want alle ruitjes van de ramen met kruishouten zijn identiek in de hele tuinwijk. Het doorzichtige deel tussen de houten randen meet 24,5 bij 35 cm. De ruitjes zelf zijn ongeveer 26 bij 36,5 cm en tussen de assen van de kruishouten meten we 27,5 bij 38 cm. Afhankelijk van de plaats waar gemeten wordt schommelt de verhouding van breedte tot hoogte tussen 0,7 en 0,72 cm, of gemiddeld 0,71 cm. Deze verhouding is niet toevallig. Ze heeft iets unieks, namelijk dat de samenvoeging van twee rechthoeken met die verhouding opnieuw dezelfde verhouding oplevert. Ook voor vier van deze rechthoeken geldt hetzelfde, enzovoort. Die verhouding is bekend als $\sqrt{2}/2$, meer precies berekend 0.707. Van alle bestaande rechthoekige verhoudingen heeft alleen deze verhouding die eigenschap. *Unité dans la diversité*: over alle vormen en maten van de ramen heen ligt een raster waarin één constante verhouding aanwezig is: $\sqrt{2}/2$.



Dat de verhouding van de ramen tussen 0,7 en 0,72 schommelt, is een praktische noodzakelijkheid. De kruishouten moeten immers een dikte hebben. Als Eggericx voor het doorzichtige gedeelte de verhouding 0,707 had genomen, dan zou bij elke samenvoeging tot een groter geheel, de verhouding steeds vierkanter geworden zijn. Nu zorgt het kruishout bij elke samenvoeging voor een regelmatige correctie. Er is dus steeds een verhouding die zeer dicht aanleunt bij 0.707, bij zowel een horizontale als een

▲
De eenheidsmaat
van de ramen
(Tekening G. Stegen)

Alle 'kopgebouwen' zijn individueel uitgewerkt, en zijn ontstaan uit variaties of rotaties van de basistypes van de huizen.

Het beklemtonen van de uiteinden van de huizenreeksen draagt bij tot het ontstaan van grotere gehelen.

(Foto Oswald Pauwels)



verticale combinatie. Verticaal en horizontaal zijn in evenwicht. Een eigenschap die uit de constante verhouding voortvloeit is dat de diagonalen van grote tot kleine vlakken steeds doorlopen of loodrecht op elkaar staan. Diagonalen zijn zeer belangrijk om een ordening te zien. Het gebruik van diagonalen bij een compositie is oud, en Le Corbusier heeft er vaak naar verwezen als hulpmiddel om aan eenvoudige vormen mooie verhoudingen te geven. De constante verhouding in de vensterverdelingen is zo mogelijk nog belangrijker voor wie van binnen naar buiten kijkt. Het tegenlicht tekent het raam en de kruishouten zeer scherp af op het landschap.

De types van raamprofielen beperken zich tot twee manieren om de ramen te openen: guillotineramen en draaiende ramen. Vaste ramen zijn van dezelfde profielen gemaakt. Deze twee types zijn frontaal bekeken identiek. Uiteindelijk heeft het combineren van steeds dezelfde raamkaders met verschillende aantallen identieke ruitjes, gezorgd voor de variatie in de vele ramen. Deze raammodellen werden op hun beurt gebruikt als basis voor de dakkapellen. En ook de maten en verhoudingen van de karakteristieke luiken houden rechtstreeks verband met de maat van de ramen. Uit een raamdetail en

een ruitje met een specifieke maat en verhouding, is dus een hele wereld van variatie gegroeid, zonder dat de vaste verhouding verdwijnt. Het kundige spel van eenheid in diversiteit.

ELEMENTEN COMBINEREN EN VERSCHILLEN WAARNEMEN IN EN DANKZIJ DE RUIMTE

De meest uitgebreide verzameling van combinaties is te vinden in de natuur, trouwens ook de natuurlijke selectie van de meest succesvolle. In de kunst en de cultuur zijn het combineren als middel, en eenheid en diversiteit als compositiecriteria, alom aanwezig. Voor de samenhang en eenheid is 'structuur' vermoedelijk nog belangrijker dan imitatie of herhaling, omdat herhaling snel afbreuk doet aan 'onderscheidbaarheid'. Herhaling kan slechts een eenheid garanderen als ze begrensd is. Samenhang via herhaling bestaat dankzij de grens, terwijl structurele samenhang ook het gevolg is van een dynamische onderlinge relatie van de onderdelen. Dankzij de structuur kan de plaats van iets in het geheel bepaald worden. Als de tuinwijk een een-



Diepe perspectieven
bleven slechts in
enkele gevallen

bewaard
(Foto Oswald
Pauwels)

▲
Ruimte schept
verbanden en
maakt verschillen
zichtbaar
(Foto Oswald
Pauwels)

voudig en geometrisch raster van straten was, dan zou die structuur weinig of niets bijdragen aan onderscheid en oriëntering. De tuinwijk *Le Logis-Floréal* heeft een onregelmatige – ogenschijnlijk organische, maar zeker niet willekeurige – ruimtelijke structuur (zie verder) en plaatst elk van de soms sterk op elkaar lijkende huizen in een specifieke en uniek ruimtelijk kader. En dat blijkt een succes te zijn. Rudolph Arnheim, een belangrijk auteur over esthetiek en de menselijke voorkeuren, en over de mechanismen die daarin werkzaam zijn, schrijft over het belang van structuur: *There is a good evidence that in organic development perception starts with the grasping of striking structural features* (5).

Combineren is combineren van iets. Om verschillen in de combinaties waar te nemen moeten de dingen in verband kunnen worden gebracht door onze zintuigen, door ons geheugen... De verandering of het verschil moet waarneembaar worden gemaakt. En dat is wat ruimte doet. Ruimte legt een verband en maakt verschillen zichtbaar. Fysieke ruimte, de afstand of bewegingsvrijheid tussen de dingen, is wat de dingen, de huizen, de bomen..., van elkaar scheidt en tegelijk met elkaar in verband brengt.

Ook de vorm van ruimte is van belang, want die bepaalt de mate waarin de verbanden gezien worden. Minder bekend is dat de vorm van de ruimte

niet alleen bepaalt welke standpunten je kan innemen, maar ook welke standpunten je hoogstwaarschijnlijk zal innemen. Dat heeft te maken met hoe we complexe ruimten zien, verwerken en structureren, en er onze weg in vinden.

Deze effecten van de ruimte zijn erg nuttig in het streven naar *diversité dans l'unité*. De vorm van de ruimte bepaalt immers niet alleen dat we mogelijk én waarschijnlijk werkelijke verschillen zien, maar ook dat we gelijke objecten verschillend zien. Hetzelfde object ziet er vanuit een ander standpunt anders uit. Ruimte maakt het verschil dus niet alleen zichtbaar, maar kan via haar vorm het verschil zelfs aanzienlijk groter maken.

Van der Swaelmen en Eggerix hebben niet alleen de mogelijkheden van de compositie van huizen en groenaanleg gebruikt om eenheid en verscheidenheid te creëren, ook hebben ze de eigenschappen van de ruimte volop benut. Bij een wandeling door de wijk beperkt de verandering zich niet tot het voorbyschuiven van straatwanden. Men ziet constant andere dingen, nieuwe relaties, nieuwe verbanden, een diep perspectief, een doorkijk in een binnenblok. Over een afstand van honderd meter zijn er soms tientallen verre doorzichten. Verandering oefent een belangrijke aantrekkingskracht uit op onze aandacht en op ons gedrag. Het geeft elke plaats een eigenheid. Elke 10 tot 20 meter is be-

paald door een unieke combinatie van doorzichten en verbanden. Het uniek zijn van een standpunt ontstaat zoals het uniek zijn van huizen, namelijk uit verschillende combinaties van verbanden.

En dat er verbanden zijn, daar hebben Eggericx en Van der Swaelmen wel voor gezorgd. De gebouwen omkaderen de gemeenschappelijke ruimte, maar sluiten ze niet af; *de deur staat altijd nog op een kier*. Het ene perspectief gaat pas dicht als een ander opengegaan is. Alle ruimten zijn minstens en meestal dubbel verbonden aan de hoofdstructuur. Die opstelling, samen met een maximale hoogte van 1,20 m voor de hagen, zorgt ervoor dat een tocht door het compacte netwerk van paden en straten, verlevendigd wordt door een rijk aanbod van relaties en doorzichten. De wijk wordt zodoende een stevig verweven netwerk, transparant en doordringbaar, met veel bewegingsvrijheid. Hij is ontworpen om de drager te zijn van een stevige sociale cohesie zonder dwangmatigheid.

Dit soort verwevenheid werd door Raymond Unwin al uitdrukkelijk geïllustreerd in zijn in 1909 gepubliceerde boek over de nieuwe stedenbouw (6). Op verschillende illustraties staan uitdrukkelijk de pijltjes getekend die de aandacht vestigen op de plaats van de relaties en doorzichten, met als toelichting: *"Les arrangements sont établis de manière à faire profiter les maisons d'un très grand nombre de vues sur le paysage"* (7).

De eerste bouwplaats van de tuinvijk *Le Logis*, genaamd *Le Triangle* daterend van 1921, illustreert dat. De globale hoofdstructuur is een driehoek (rood), onvervormbaar. Tussen de huizen door is

▼
Schematische
voorstelling van
Le Triangle
(tekening Guido
Stegen)



een relatienetwerk geweven (groen). Elke opening is in verschillende richtingen met andere openingen verbonden. Zo'n netwerk tussen de huizen door is niet moeilijk te realiseren als er ruimte genoeg is. Maar in deze compositie moest aan enkele tegenstrijdige criteria worden voldaan: hoe plaats je zoveel mogelijk woningen op de beschikbare grond, zonder dat de stevige ruimtelijke relatie-structuur (de transparantie) samenhang en verwevenheid verliest? Daarbij komt nog dat er aan de woningen vormelijk weinig veranderd kan worden, door hun eenvoud en standaardisatie. Bij de meeste relatielijnen op deze tekening is er nog speling. Maar er zijn veel meer van die relaties aanwezig, die op een kleinere schaal een weefsel vormen en betekenisvoller zijn. Vandaag zijn de meeste verbanden dichtgegroeid, letterlijk, door verhoogde hagen, struiken, laagstambomen en coniferen. Ook oorspronkelijk gingen er relaties verloren door het reliëf of de inrichting, en waren er zeker relaties die niet in één keer konden worden gezien. Maar op zoek naar diepte, samenhang, begrip, reconstrueert het oog de ruimte en "rondt de scherpe kantjes af". Als de verbanden echter niet minstens soepel in elkaar overgaan, valt de wijk uiteen in aparte foto's. En dat is vandaag het geval. De hoofdstructuur zelf toont geen breuken tussen de huizengroepen. Er is gezorgd voor continuïteit en samenhang (blauwe lijnen) tussen de buurteenheden. Vóór je de ene buurt verlaat ben je door diepe verbanden en doorzichten al opgenomen in het volgende netwerk. De buurten worden niet door de hoofdstructuur gescheiden, ze zijn door en over de hoofdstructuur heen in elkaar verweven. Zo werkt een hoofdstructuur het best, als drager van gemeenschappelijke

▼
De opstelling van
de gebouwde
volumes en de aan-
leg van de open
ruimte ertussen
zorgen ervoor dat
identieke configura-
ties van gebouwen
telkens andere
beelden vormen
(Foto Oswald
Pauwels)



functies en verankerd in de omringende weefsels. Gezien vanuit de hoofdstructuur klinkt het als volgt: de hoofdstructuur is de ruggengraat, de draagbalk, het globale steunpunt voor het weefsel ertussen. Daarom moet het weefsel er goed mee verbonden zijn, zoals in het voorbeeld.

Deze structuuranalyse toont ook aan dat het achthoekig plein niet zomaar als het centrum van de wijk beschouwd mag worden, zoals vaak gebeurt. De plaats waar de meeste beweging naartoe zal vloeien, is de hoofdstructuur, de driehoek, de drager van de dynamiek en van de centrale functies. Het achthoekig plein is het geometrische midden van de driehoek, de intieme kamer van de lokale wijk, een rustpunt in de diepte. Er zijn geen winkels, geen centrale functies. En die waren ook niet door Van der Swaelmen en Eggericx voorzien.

De analyse van de ligging van de gebouwen maakt duidelijk dat Van der Swaelmen en Eggericx de gebouwde massa tot een kritisch niveau hebben willen verdichten zonder toegevingen te doen op het vlak van de verwevenheid en openheid van de ruimte. Dit sociale optimisme, vertaald in een open structuur met tal van mogelijkheden voor sociale contacten en controle, is vandaag verzwakt. Het modernisme is zijn pluimen verloren. Condominiums, een gevoel van onveiligheid, formele controle nemen de plaats in. De bescherming van *Le Logis-Floréal* als geheel kan ervoor zorgen dat deze tuinwijk dat sociale pessimisme overleeft. Het zichtbaar maken van de manier waarop de ontwerpers de delen tot een geheel hebben gesmeed, zal daarbij een hulp zijn.

DE COMBINATIE VAN SOBERHEID, SAMENHANG EN DIVERSITEIT IS GEMAKKELIJK TE BEWAREN EN MOEILIK TE VERDEDIGEN

Het bouwkundig oeuvre uit het vroege modernisme is bijzonder kwetsbaar. De tuinwijk *Le Logis-Floréal* illustreert dat in het bijzonder. De afzonderlijke delen hebben weinig intrinsieke waarde. Ze zijn niet versierd, ze zijn eenvoudig en reproduceerbaar. Toch putten ze, via het vakmanschap van makers en ontwerpers, uit een lange traditie van de "kunst van het bouwen".

Een belangrijk aspect van de bouwtraditie is het streven naar het voortbestaan van het geheel, naar duurzaamheid, in de zin van "blijven duren". Dit betekent dat de onderdelen moeten functioneren in



▲
Eenvoud lijkt snel
banaal
(Foto Oswald
Pauwels)

een bepaalde samenhang. In die samenhang wordt het onvermijdelijke verval afgeschoven op wat het gemakkelijkst vervangen kan worden, en op wat niet in de eerste plaats bijdraagt tot de stevigheid. Traditionele gebouwen zijn intelligente ruïnes met een functioneel hergebruikbare en solide hoofdstructuur. Ze hebben als het ware een overlevingsstrategie. Deze op ervaring gebaseerde kennis is kostbaar als we duurzaam willen bouwen. Duurzaam bouwen betekent: het collectief verband benutten en een onderhoudsstrategie inbouwen, in het belang van het voortbestaan van het geheel.

Een mooi voorbeeld van duurzaamheid is de rol van ruwe sierpleister op de gevels. Deze ruwe laag heeft belangrijke kwaliteiten:

- ze ademt en ontbindt als de vochtophoping in de muur te groot wordt, en vrijwaart zodoende de muur;
- ze vertraagt en verspreidt het afstromend regenwater. De gevel vervuult daardoor homogener in plaats van met storende strepen. Daardoor ook wordt de waterbelasting op de muur gespreid, en worden zwakke plekken minder belast;
- ze werkt als een spons en reduceert gevoelig de infiltraties via scheuren of spleten;
- ze is onderhevig aan erosie, waardoor er een trage en permanente gevelreiniging plaatsvindt;
- ze kan gemakkelijk met een nieuwe laag aangevuld worden;
- kleine scheurtjes 'groeien' automatisch dicht door het effect van de lucht (CO_2) op de gebluste kalk (calciumhydroxide) die erin aanwezig is.

► Steeds verschillende variaties voortvloeiend uit één enkel basiselement (Foto Oswald Pauwels)



Het schilderen van dergelijke pleisters betekent het einde van dit waardevolle systeem.

Een illustratie van "samenhang" in de huizen: water condenseert op enkelvoudige beglazing. Dat vermijdt dat het condenseert op plaatsen waar het meer schade zou berokkenen, bijvoorbeeld op de muren, wat de isolatiewaarde van de muren zou verminderen en de rekening voor de verwarming doet stijgen. Het vermijdt ook dat de vochtigheid in het huis te groot wordt als er te weinig wordt verlucht, en dat er schimmels ontstaan die mensen ziek maken en boeken, deuren, kleren... vernielen. Beide voorbeelden, bepleistering en enkele beglazing zijn bewust gekozen. Ze wijzen op de onbegrijpelijke voordelen van elementen die vandaag sterk onder druk staan door de huidige normen, gewoonten, comfortideeën en – het mag gezegd – irrelevante kwaliteitscriteria. In de context van de samenhang blijkt dat ze een bescherming vormen tegen nogal wat problemen. Ze zijn niet perfect op zich, maar wel geschikt voor het geheel. Men kan deze bescherming niet verwijderen zonder de rest in gevaar te brengen. Het modernisme – en zeker het vroege – laat zich niet gelden door verwijfende of in het oog springende detaillering. Het is in evenwicht gebrachte eenvoud. Evenwicht is over

het algemeen kwetsbaar, want onzichtbaar. Het vergt een kijk op het geheel. In evenwicht gebrachte eenvoud is nog kwetsbaarder, want de grens tussen te weinig en te veel is scherp. Evenwicht is geen 'ding', en eenvoud lijkt snel banaal. Het modernistisch erfgoed flirt met banaliteit, wat het moeilijker te verdedigen maar daarom niet minder waardevol maakt.

EINDNOTEN

- (1) Deze tekst is verschenen onder de titel *De tuinwijken Le Logis en Floréal te Watermael-Bosvoorde, Kunst of Keurslijf?* in de bundel uitgegeven ter gelegenheid van de tentoonstelling *De bescherming van het modern erfgoed in Brussel* - Bortiergalerie, Brussel, 2-27 februari 2002, georganiseerd door DOCOMOMO-Belgium en de vzw Historisch Erfgoed.
- (2) Modernisme en internationale stijl mogen niet met elkaar worden verward. Als de internationale stijl wegens formele kenmerken het construeren in het bouwen onzichtbaar maakte, dan zou men dat kunnen zien als het gevolg van wat Le Corbusier in 1918 (*Après le Cubisme*) als 'l'esprit moderne' definieerde. Maar dan is dat zeker niet de bedoeling geweest van de schrijver, integendeel. Dat kleine boekje gaat de uitgave in 1923 van het manifest *Vers une archi-*

itecture vooraf, en plaatst zich meer in het domein van de plastische kunst, meer bepaald de schilderkunst. Niettemin zijn de algemene principes al duidelijk. In het laatste hoofdstuk IV, waar hij samenvat wat 'purisme' (term die waarschijnlijk voor de latere verwarring heeft gezorgd) betekent, staat als eerste taak van de kunstenaar: "*Comment les lois naturelles peuvent et doivent-elles être les directives de l'oeuvre d'art, quel est le mécanisme de la conception; de quelle manière réaliser celle-ci techniquement?*". En verder onder de titel *Conception*: "*la beauté résulte de la compréhension des lois*". Al deze intrinsieke aspecten van het object zelf worden geplaatst in de context van de productie van grote aantallen, van standaardisatie en van het bouwen voor de brede lagen van de bevolking.

- (3) De Floréalwijk werd gebouwd tussen 1922 en 1928, Le Logis tussen 1922 en 1938. Beide wijken liggen in Watermaal-Bosvoorde.

- (4) Ozenfant et Jeanneret, *Après le Cubisme*, 1918, heruitgave 1999, Editions Altamira, Paris, p. 81.
 (5) Arnheim Rudolf, *Art and visual perception, a psychology of the creative eye*, Berkeley, Los Angeles, University of California Press, 1957, p.29
 (6) UNWIN Raymond, *L'Etude Pratique des Plans de Villes, introduction à l'art de dessiner les plans d'aménagement et d'extension*, 1909. Heruitgave L'équerre éditeur, Paris, 1981.
 (7) Bijvoorbeeld: o.c. op pag. 302 van de heruitgave van 1981, fig. 267.

Guido Stegen is architect-vennoot bij ARSIS bvba.



Stéphane Duquesne

DE GLAZEN WONING TE UKKEL. RESTAURATIE EN GEDEELTELIJKE RECONSTRUCTIE NAAR DE OORSPRONKELIJKE TOESTAND

►
Voorgevel van de
Glazen Woning door
Paul-Amaury Michel.

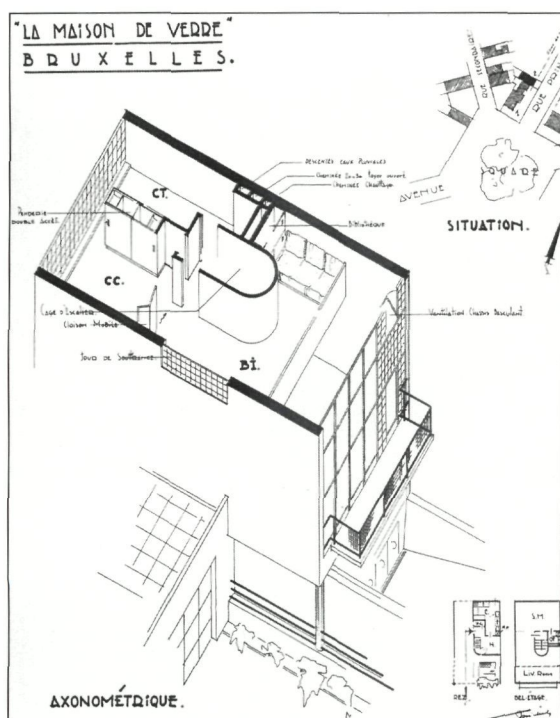
Duidelijk geïnspireerd door het werk van Le Corbusier. De draagfunctie van de gevel is minimaal zodat de vormgeving en de afmetingen van de ramen weinig impact hebben op de stabiliteit van het gebouw. (foto Oswald Pauwels)



En face d'habitations grises, médiocrement éclairées, (...), voici une architecture d'une gravité heureuse, telle que la souhaitent ceux qui sentent se gonfler en eux la force et la joie de l'avenir (1).

De Glazen Woning, de eigen woning van architect Paul-Amaury Michel (1912-1988) en een schoolvoorbeeld van de Brusselse hoofdstedelijke

interbellumarchitectuur, dreigde tot voor kort in verval te geraken. Door een gelukkige samenloop van omstandigheden werd dit monument gered. Er werden al behoorlijk wat publicaties aan deze woning gewijd (2). Het is dan ook niet de bedoeling nogmaals haar architecturaal belang in het daglicht te stellen. Dit artikel handelt voornamelijk over de recente restauratiewerken.



DE VORMGEVING, RESULTAAT VAN DE BIJZONDERE STEDENBOUWKUNDIGE LIGGING

De *Glazen Woning* ligt aan de Jules Lejeunestraat 69 te Ukkel en werd in 1935 door de pas afgestudeerde architect Paul-Amaury Michel als eigen woonst ontworpen. Het pand werd op 24 september 1998 in zijn totaliteit als monument beschermd door de Brusselse Hoofdstedelijke Regering (3). Zowel de opleiding van Michel als de stedenbouwkundige ligging van het perceel hadden een impact op het materiaalgebruik en de vormgeving.

Michel (4) behaalde in 1934 het diploma van architect aan het door Henry Van de Velde gestichte Hoger Instituut voor Beeldende Kunsten Ter Kamen te Brussel. Onmiddellijk na zijn studies kwam hij in contact met modernistische architecten als Le Corbusier en Pierre Chareau (5). Hij was vanaf 1936 lid van de CIAM (*Congrès Internationaux d'Architecture Moderne*) en heeft talrijke projecten op zijn naam staan; het Chileens paviljoen voor de Wereldtentoonstelling te Parijs (1937) en het flatgebouw *Clarté* (1939 – Molièrelaan 292 te Ukkel) kunnen als zijn belangrijkste realisaties beschouwd worden. In 1949 werd P.-A. Michel voorzitter van de *Société Belge des Urbanistes et Architectes Modernistes*.

De ontmoetingen van Michel met Le Corbusier en Pierre Chareau hadden een bijzondere invloed op de vormgeving van de *Glazen Woning*: de vijf 'punten van de architectuur' van Le Corbusier worden er haast integraal gebruikt (6) en de achtergevel werd opgetrokken uit glastegels, net als bij de *Glazen Woning* van Chareau en Bernard Bijvoet te Parijs (1931).

◀ Axonometrie van de woning en situatietekening van het perceel (Le Document, 1937, p. 47)



◀ Het dakterras — de 'toit jardin' van Le Corbusier toegepast (foto Oswald Pauwels)



De doorgang onder de woning, gezien vanaf de straatzijde. Ook hier werd een Corbusiaans principe toegepast.

Het gebruik van 'pilotis' maakt het doorlopen van de tuin onder de woning mogelijk.

(foto Oswald Pauwels)



De Jules Lejeunestraat, waar het bouwperceel gelegen is, leidt naar het cirkelvormige Guy d'Arezzo-plein. Aangezien de *Glazen Woning* gesitueerd is op het voorlaatste perceel van de Jules Lejeunestraat, is de perceelsgrens met de achterburen van de Camille Lemonnierstraat vlakbij. De straten lopen immers taps toe naar het plein. Om een zekere privacy te behouden ten opzichte van de achterburen

en om toch het broodnodige licht in de woning binnen te laten, besloot Michel om voor de achtergevel gebruik te maken van doorschijnende glas-tiegels, gecombineerd met langwerpige ramen op ooghoogte.

De bouwlijn van de voorgevel van de linkerbuur (gemeente Ukkel) verschilt van die van de rechter-

buur (gemeente Vorst). Ook dit stedenbouwkundig gegeven heeft een invloed gehad op de vormgeving van het huis. De benedenverdieping van de *Glazen Woning* volgt namelijk de bouwlijn van de linkerbuur zodat de bouwdiepte er beperkt is tot 7,25 m. De kelder en de hogere bouwlagen met een bouwdiepte van 11,00 m, volgen daarentegen de bouwlijn van de rechterbuur. Hierdoor overkragen de verdiepingen de benedenverdieping aan de voorzijde met 3,75 m.

De bouwaanvraag dateert van 10 juni 1935. Het huis heeft een kelder met een garage, een stookplaats, een kolenkelder en drie bergingen. De benedenverdieping bestaat uit een open doorgang – het *Corbusiaans* principe van een doorlopende tuin onder de woning –, een hal met een trap, een toilet, een keuken met *Cubex*-meubilair (7) en een goederenliftje. De eerste verdieping kan worden bereikt via een centraal gelegen trap. Aan de straatkant bevindt zich de leefruimte met een open haard en een terras. Aan de achterkant liggen de eetkamer met een *office* en een goederenliftje. Op de tweede verdieping bevinden zich de bibliotheek aan de straatzijde, een slaapkamer met rechtstreekse toegang tot een ruime badkamer en een ingebouwde kast tussen de badkamer en de slaapkamer. De bibliotheek vormt een duplex met de leefruimte van de eerste verdieping. De derde verdieping omvat een dakterras, een atelier, een slaapkamer en een dienstslaapkamer.

CONSTRUCTIE EN MATERIAALGEBRUIK

De woning heeft een betonnen skeletstructuur samengesteld uit 15 *Franki*-palen die tot 8,50 m lang zijn. De openingen van de structuur werden opgevuld met lichte '*Schwemmenstein*'baksteen. De vloeren bestaan uit holle welfsels opgevuld met thermische en akoestische isolatie. De tegels werden op een ondervloer (*Waterex*-systeem) aangebracht. Het dakterras bestaat uit ter plaatse gegoten cementtegels die aangebracht werden op een bitumen dakdichtingslaag. De gevels werden bepleisterd. De ramen werden uit staal (8) vervaardigd en de binnendeuren met stalen deursthijlen en typische lage klinken zijn van hout gemaakt.

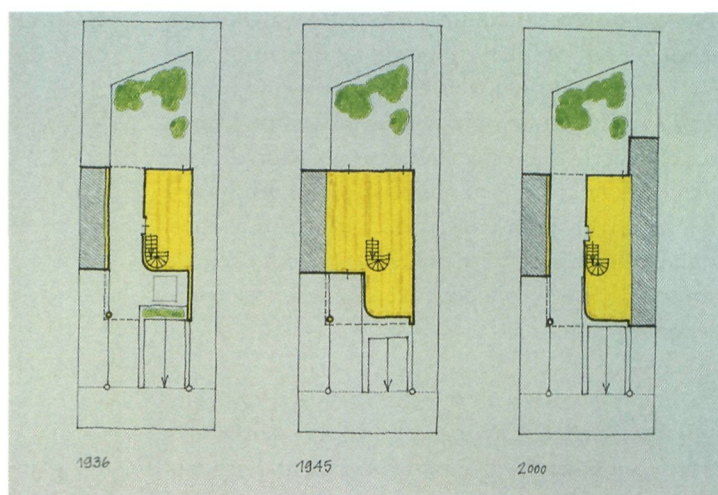
De achtergevel bestaat hoofdzakelijk uit glastegels. Die werden in panelen verwerkt met mortelvoegen van 1,5 cm tot 10 cm breed. Horizontale en verticale U-profielen verstevigen de panelen. De door-



▲ De achtergevel na de restauratie (foto Oswald Pauwels)

buigingscoëfficiënten en de thermische isolatiewaarden van de glastegels werden vooraf getest in laboratoria van de Universiteit van Luik; aan het algemeen thermisch comfort van de woning werd immers veel aandacht geschonken. De oorspronkelijke halfkristallen glastegels werden geleverd en geplaatst door de *Miroiterie J. Leys et fils* uit Brussel. Ze werden in panelen verwerkt in de Brusselse fabriek *Ackermans*. De op de bouwaanvraag voorziene glastegels waren van het type *Névada* van de firma *Saint-Godin*, met afmetingen van 20 bij 20 bij 4 cm en met een helder uitzicht. De gekozen glastegels zijn uiteindelijk *Val-Saint-Lambert*-tegels met afmetingen van 20 bij 20 bij 3 cm. Zij waren gehamerd aan de buitenzijde en glad met een rand aan de binnenzijde. Naast radiatoren van het type *Idéal Hopital* werd er voor de verwarming gerekend op de zonnestralen die de woning konden binnendringen via de grote glasoppervlakten.

► Evolutie van het grondplan. De restauratieoptie is een compromis tussen de oorspronkelijke situatie en de verbouwing van 1945 (Directie Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest)



▼ Interieur:
de helicoidale trap
(foto Oswald Pauwels)



RESTAURATIE EN GEDEELTELIJKE RECONSTRUCTIE

Tot tweemaal toe, in 1942 en in 1946 (9), werd de woning verkocht en sterk verbouwd. De open doorgang op de benedenverdieping werd dichtgemaakt door er een nieuwe ingang met een berging te voorzien; boven de garage werd een extra bureau gebouwd. De garage werd naar de straatzijde vergroot. En de gevels werden met *Glazal*platen bedekt.

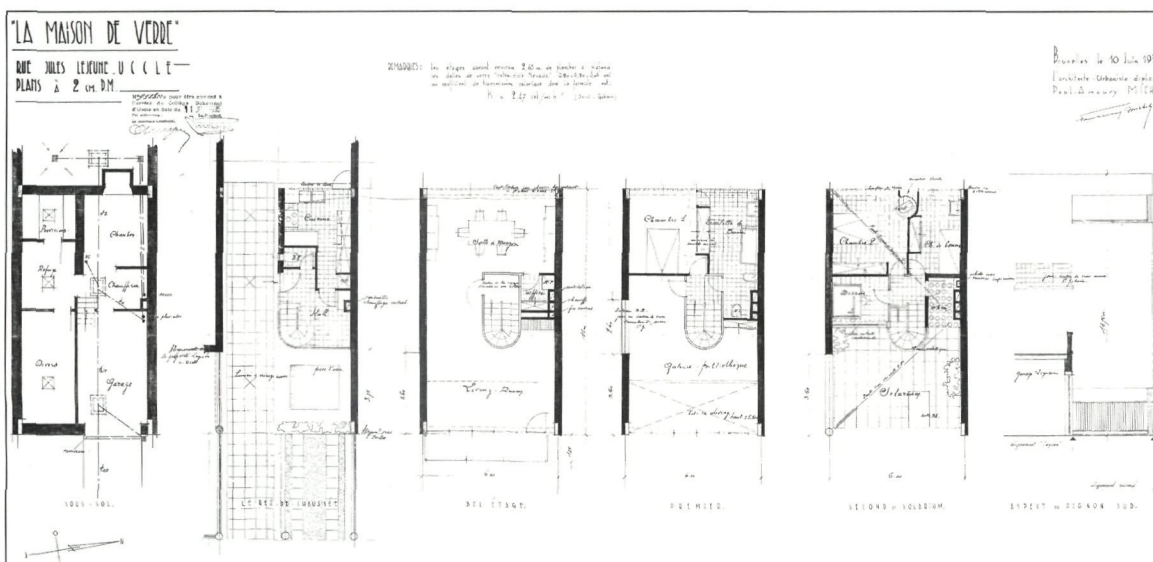
In 1998 werd de woning opnieuw verkocht. De nieuwe eigenaar liet meteen een restauratiedossier opstellen (10). De bouwfysische toestand van de woning was immers zorgwekkend na meerdere jaren leegstand. Bovendien was het onderhoud van het huis niet altijd even optimaal geweest terwijl dit net noodzakelijk was gezien het experimentele en fragiele karakter van de constructie. Met uitzondering van het vast meubilair was de inboedel van de woning grotendeels verdwenen.

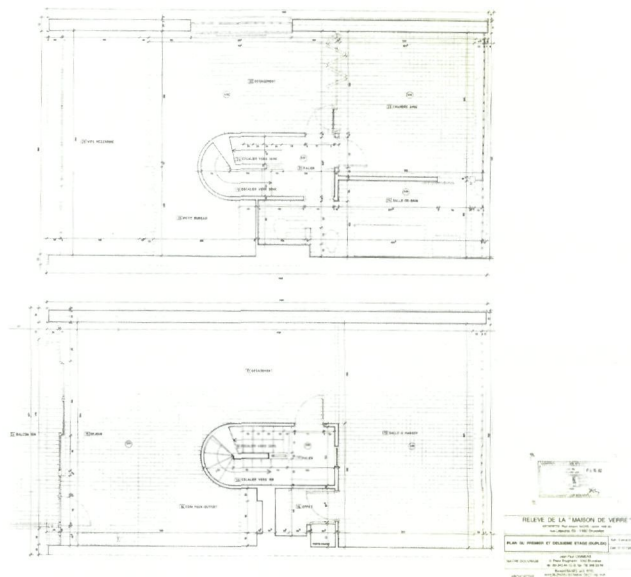
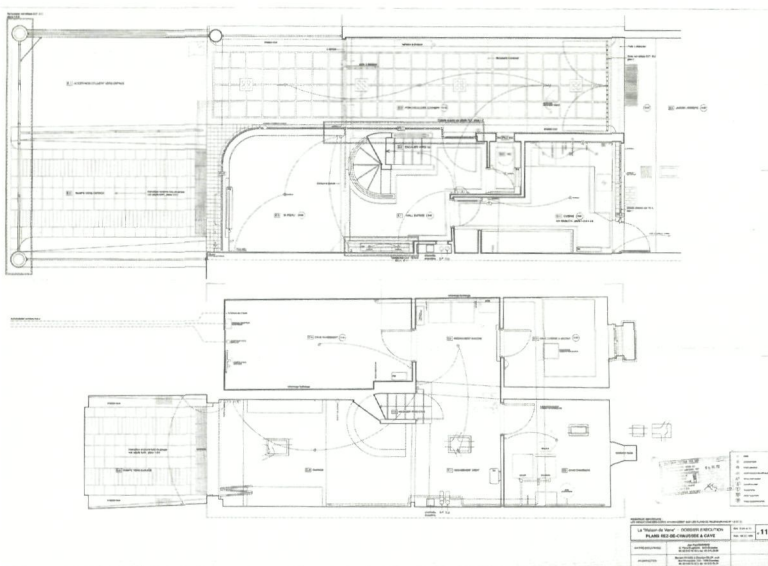
Van meet af aan werd de optie genomen om het huis, in de mate van het mogelijke, te reconstrueren naar de oorspronkelijke toestand. Dit was onder meer realiseerbaar omdat de eigenaar bereid was hiervoor bewoonbare oppervlakte prijs te geven. Tegelijk werd gekozen om het huis zo weinig mogelijk thermisch te isoleren. Er werden geen nieuwe ramen met dubbele beglazing en thermisch onderbroken profielen voorzien. De gevels en het dakterras werden evenmin geïsoleerd. Voor het terras kon dat trouwens ook moeilijk: door thermische isolatie aan te brengen zou de afgewerkte vloer immers hoger liggen dan de dorpels.

De belangrijkste reconstructies naar de oorspronkelijke toestand betroffen het opnieuw vrijmaken van de dichtgemaakte doorgang op de benedenverdieping en het verwijderen van de isolerende *Glazal*-gevelpanelen op de gevels, zodat de originele gevelbepleistering weer zichtbaar werd. Ook de niet-oorspronkelijke borstwering van het terras aan de straatkant werd vervangen door een borstwering naar het oude model. En de oorspronkelijke garagepoort, bestaande uit drie opengaande deuren met ronde ramen, werd gereconstrueerd. De glastegels van de luifel van het dakterras, de tegels van de tafel van het dakterras, de vloertegels van het balkon van de voorgevel en talrijke andere kleinere elementen werden zo natuurgetrouw mogelijk nagemaakt. De recupereerbare en restaureerbare elementen, zoals de *Cubex*-keuken, de kast in het *office* op de eerste verdieping, de grote vouwdeur op de tweede verdieping, de kast van de slaapkamer op de derde verdieping en de keukenklok, werden volgens de regels van de kunst gerestaureerd. Het niet-oorspronkelijk bureau aan de voorzijde van de benedenverdieping werd behouden en opgeknapt en aan de buitenkant in het grijs bepleisterd zodat het visueel dieptegevoel van weleer kon worden opgewekt.

De twee deuren op de overloop van de derde verdieping die onmiddellijk toegang boden tot de slaapkamer en de badkamer, werden verwijderd en de openingen dichtgemaakt. Toen de vloer van de later bijgebouwde voorkamer op de benedenverdieping werd afgebroken, kwam het oorspronkelijk bassin weer te voorschijn. Het werd weer dichtgemaakt toen een nieuwe vloer werd gelegd.

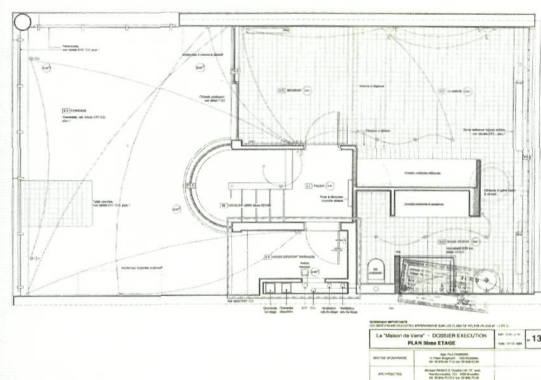
De gevels werden volledig herbepleisterd naar de oorspronkelijke toestand, nadat de bestaande be-





▲▲▲
Plattegronden
van de woning
na de restauratie
in 2002
(Architecten
Bernard Baines,
Anne Blondiau en
Christian Gilot)

▼
Axonometrie van de
woning na de
restauratie in 2002 (Architecten
Bernard Baines,
Anne Blondiau en
Christian Gilot)



schilderde bepleistering verwijderd werd om drie redenen:

- op de bestaande beschilderde bepleistering kon geen bijkomende bepleistering worden aangebracht;
- de verwijdering van de bestaande bepleistering was goedkoper en het risico om een oneffen nieuwe afwerking te verkrijgen werd tot het minimum teruggebracht;
- door de bestaande bepleistering te verwijderen, kon er een nieuwe bepleistering worden aangebracht zonder de oorspronkelijke afmetingen van de dagkanten van de ramen en de deuren te wijzigen.

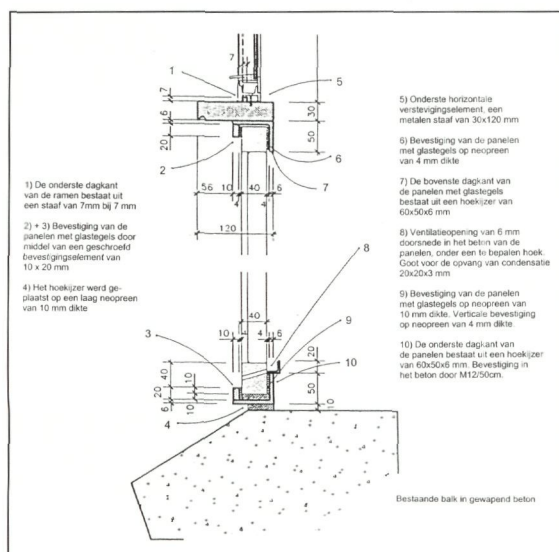
De nieuwe bepleistering werd niet beschilderd. Hierdoor zouden immers kleurnuances kunnen optreden. Aangezien het gebruikelijk was om in de massa gekleurde bepleistering te gebruiken werd er voor deze restauratieoptie gekozen. Om de bepleis-

tering (*Feinputzmörtel* met fijne textuur – gebroken wit) aan te brengen bestaan er twee technieken: de 'krabtechniek' en de 'aansrijstechniek' met een spons. Voor de *Glazen Woning* werd de 'aansrijstechniek' gekozen omdat die het meest gave resultaat gaf.

Voor de restauratie van de glastegels, in het bijzonder die van de achtergevel, werd diepgaand onderzoek verricht over de historiek, het schadep beeld en de stabiliteitsproblemen van de glastegelpanelen. De meest voorkomende problemen waren splintervorming, vervorming van de wapening, panelen die uit het lood schieten, barsten in het pleister- en het metselwerk aan de dagkanten van de ramen, condensvorming op de glastegels en stabiliteitsproblemen. De stabiliteitsproblemen van de glastegelpanelen werden onder meer veroorzaakt doordat uitzettingsvoegen ontbraken, zodat de metalen versterkingsprofielen onvoldoende konden uitzetten. Bovendien werden de panelen enkel aan de binnenzijde met stalen profielen opgehangen. Hierdoor ontstonden er torsiekrachten en konden de glastegels niet meer in het schietlood worden gehouden. Ook hadden de horizontale en verticale profielen onvoldoende inertie.

Het oorspronkelijk bestek voor de restauratie voorziet dat zoveel mogelijk glastegels hergebruikt zouden worden. Uiteindelijk bleef dit beperkt tot het raam in de zijgevel, ter hoogte van de tweede verdieping. De glastegels van de voorgevel werden ter plaatse gerestaureerd.

▼
Technische tekening
van de montage
van de glastegels
bij de restauratie
(Architecten
Bernard Baines,
Anne Blondiau en
Christian Gilot -
vertaald door AML)



De achtergevel werd volledig ontmanteld en er kwamen nieuwe glastegels. Deze elementen werden zo getrouw mogelijk nagemaakt en er werd een oplossing gezocht voor de onvolkomenheden van de oorspronkelijke glastegels. Om de thermische isolatiewaarde te verbeteren werden de oorspronkelijke enkelvoudige glastegels vervangen door dubbelwandige elementen (twee uitgeholde glasdallen aan elkaar gesmolten).

Het was niet eenvoudig om de nieuwe elementen te dimensioneren en te verwerken. Er werden drie nieuwe identieke gehelen gemaakt, één per verdieping. Eén geheel wordt gevormd door een boven- en een onderpaneel. Het bovenpaneel bestaat uit twee elementen aan de zijkanten met zes rijen en negen kolommen glastegels. Het onderpaneel bestaat uit twee elementen aan de zijkanten met zes rijen en negen kolommen glastegels en één centraal element met zes rijen en acht kolommen glastegels. Tussen het bovenpaneel en het onderpaneel werden de horizontale stalen ramen geplaatst naar de oorspronkelijke toestand.

Aan de onderkant van de panelen werden er kleine verluchtingsbuizen voorzien met een diameter van 6 mm om condenswater af te voeren.

De nieuwe voegen werden op minstens 10 mm gedimensioneerd en de maximale doorbuiging werd berekend op 1/400 tot 1/600 van de overspanning. Het oorspronkelijk restauratiebestek voorziet wape-ning in gegalaniseerd staal of inox. Gezien inox een andere uitzettingscoëfficiënt heeft dan beton en gegalaniseerd staal minder weerstand biedt dan niet gegalaniseerd staal, werd door de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (KCML) het gebruik van hoogwaardig, niet behandeld staal als wapening voor de glastegelpanelen aanbevolen.

De water-cementfactor van de voegen moest dan weer zo klein mogelijk zijn om de weerstand tegen carbonatatie van de cementmortel en de roestvorming van de wapening optimaal te houden. Om hieraan tegemoet te komen stelde de KCML voor om de panelen in de fabriek te prefabriceren (techniek met driltafel). Op aandringen van de aannemer en de glastegelfabrikant werden de glastegels met kunsthars verwerkt in plaats van met cementmortel. Epoxymortel is elastischer, meer waterdicht en hecht beter aan de glastegels. Bovendien was deze optie verdedigbaar omdat het uitzicht en de kleur vergelijkbaar zijn met die van cementmortel. De nieuwe glastegelpanelen met horizontale stalen ramen werden versterkt met horizontale en verti-



cale stalen profielen. De windkrachten worden opgenomen door platte stalen profielen met een lengte van 561 cm, de breedte van de achtergevel. Zij brengen de krachten via betonnen horizontale liggertjes naar de muren. De bovenste glastegelpanelen (boven de horizontale stalen ramen) werden via stalen profielen aan de bovendorpels opgehangen.

Het grote stalen raam met de toegangsdeur naar het terras aan de voorgevel werd behouden en in het atelier gerestaureerd. Het werd aan de binnenkant verstevigd met een stalen U-profiel (80 mm bij 40 mm). Het mechanisme om de store van het raam te openen werd eveneens hersteld. Het zonneschermbord werd in oranjegeel uitgevoerd. Het venster dat verwerkt is in de glastegels kan worden geopend met een hefboom op de mezzanine. Dit mechanisme bevond zich nog in perfecte toestand.

DE ROL VAN DE KCML

Het restauratiebestek van de *Glazen woning* werd voor eensluidend advies door de KCML behandeld tijdens haar vergadering van 2 februari 2000, in uitvoering van de Ordonnantie van 4 maart 1993 inzake het behoud van het onroerend erfgoed van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (11).

De adviezen van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest zijn bindend. Zij moeten dus nageleefd worden tot in het kleinste detail en elke keer dat er nieuwe vaststellingen worden gedaan tijdens de werken, of dat de bouwheer wijzigingen wenst uit te voeren ten opzichte van het oorspronkelijk dossier, moet de KCML opnieuw worden geraadpleegd. Hier volgt een overzicht van de belangrijkste eensluidende adviezen.

2 februari 2000

De KCML feliciteert de architecten omdat zij het dossier vooraf grondig bestudeerd hebben, zowel het technische als het historische luik.

De optie om de gerestaureerde gevels als een isostatische structuur te beschouwen wordt goedgekeurd.

De reconstructie van de oorspronkelijke zonnewering van het groot raam aan de voorgevel was niet voorzien. De KCML wijst erop dat het opportuun zou zijn om deze zonnewering te herplaatsen voor het thermisch comfort.

De reconstructie van de oorspronkelijke kast tussen de badkamer en de slaapkamer op de tweede verdieping werd evenmin voorzien. De KCML heeft

bezwaar tegen het behoud van de huidige situatie waar er, in tegenstelling tot de oorspronkelijke toestand, geen direct contact meer is tussen de slaapkamer en de badkamer.

De oorspronkelijke *Cubex*-kasten in de keuken zouden worden gerestaureerd en er werden eveneens nieuwe keukenkasten voorzien. Het nieuwe keukenmeubilair kwam niet overeen met de vloer-tekening van het granito. De KCML vroeg nieuwe hangkasten te voorzien om dit probleem op te lossen.

8 november 2000

Na de vraag om alle originele zwarte tegels van de badkamer op de tweede verdieping te vervangen (12), dringt de KCML aan om de vervanging tot het minimum te beperken en de bestaande tegels maximaal te restaureren.

Na de vraag van de opdrachtgever om in de badkamer van de tweede verdieping de oorspronkelijke lavabo en het ligbad (13) in een typische jadegroene kleur te vervangen door gelijksoortige toestellen, wijst de KCML erop dat de inrichting van de badkamer en haar onmiddellijke relatie tot de slaapkamer bijzonder kenmerkend zijn voor deze woning.

◀ De keuken met Cubex-meubilair na de restauratie (foto Oswald Pauwels)

▼ De slaapkamer na restauratie (foto Oswald Pauwels)





De toestellen moeten dan ook zoveel mogelijk behouden worden.

Het verwijderen van de muur tussen de slaapkamer en de voorkamer op de derde verdieping werd eveneens goedgekeurd door de commissie. Aan de vervanging van de originele vloer in een andere kleur kon zij echter haar akkoord niet geven. De originele tegels en plinten zijn immers nog in een te goede staat.

2 mei 2001

De commissie heeft geen bezwaar tegen het plaatsen van een witgeschilderd zinken muurprofiel op de betonnen dakrand van het dakterras, waarop oorspronkelijk geen afwerking was voorzien.

20 september 2001

De KCML is nog steeds van mening dat de originele badkamer op de tweede verdieping volledig moet worden gevrijwaard. Zij vraagt om verder onderzoek te verrichten in (Engelse) catalogi om te achterhalen of er nog soortgelijke sanitaire toestellen beschikbaar zijn (*Twyford*s-toestellen werden nog tot de jaren 1960 geproduceerd).

Indien zou zijn gebleken dat er nog soortgelijke nieuwe toestellen op de markt verkrijgbaar waren, dan zou de KCML mogelijk haar akkoord hebben gegeven om de toestellen te vervangen. De KCML vraagt dan ook uitdrukkelijk aan de Directie Monumenten en Landschappen en het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium om na te gaan of het oorspronkelijk ligbad opnieuw geëmailleerd kan worden. Na onderzoek bleek de kostprijs van de restauratie van de badkuip nog steeds te hoog. Om een uniformiteit te behouden tussen de verschillende sanitaire toestellen werden de originele elementen dan toch vervangen door hedendaagse in wit.

3 april 2002

De KCML verklaart zich akkoord met het voorstel om de bestaande niet oorspronkelijke open haard te vervangen door een nieuwe.

Zij vraagt aan de bouwheer om de oorspronkelijke cementtegels van 40 bij 40 cm met gegoten bitumen voegen, te herplaatsen in de open toegang van de benedenverdieping.

◀ De badkamer na restauratie (foto Oswald Pauwels)

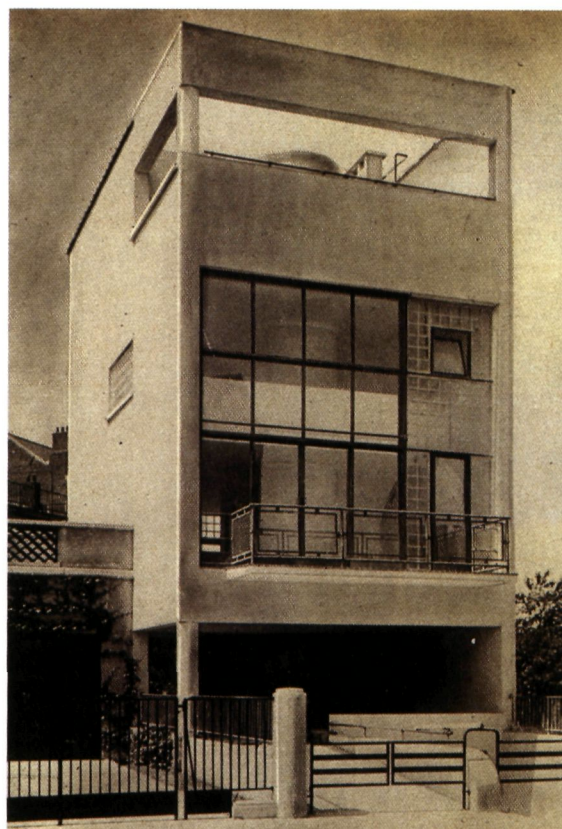


◀ Inkom na restauratie (foto Oswald Pauwels)

►
Bureau
na restauratie
(Foto Oswald
Pauwels)



►
Oorspronkelijke
toestand van de
voorgevel
(Bâtir 44, 1936,
p. 780)



13 juni 2002

Een eerste kleuronderzoek werd verricht waaruit bleek dat de overschilderde originele kleuren van het interieur nog gevrijwaard waren. Ondanks de vraag van de KCML om bij de schilderwerken rekening te houden met dit onderzoek, heeft de eigenaar er geen nuttig gevolg aan gegeven. Het volledige interieur werd witgeschilderd (14). Dramatisch is dat echter niet, omdat er voldoende kleuronderzoek werd verricht en het interieur nog altijd in de oorspronkelijke kleuren kan worden herschilderd.

De keuken was, om onderhoudsredenen, in een beige olieverf geschilderd. Er werden geen borstelstrepen opgemerkt omdat de afwerkingslaag getamponneerd werd. De keuken werd naderhand een vijftal keren herschilderd.



◀ De voorgevel
vóór de restauratie
(Foto Oswald
Pauwels)

De verdiepingen werden in verzadigde groene kleuren afgewerkt. Uit het onderzoek bleek dat er in water oplosbare lijmverven gebruikt werden. Voor de trapkoker is er tot op heden geen uitsluitsel over het kleurgebruik.

De ramen werden in het donkergrijs herschilderd naar de oorspronkelijke kleur (RAL 7011 Mat). De gerecupereerde radiatoren werden eveneens in die kleur afgewerkt en voor de nieuwe radiatoren werd er een lichtgrijze kleur gebruikt ('Chinchilla' mat).

BESLUIT (15)

De eigen woning van P.A. Michel werd vooral beschermd om haar typologische kenmerken en minder om haar innoverend karakter. Het huis is immers bijna een kopie van een *Corbusiaanse* woning. Voor de achtergevel heeft de architect zich daarenboven duidelijk geïnspireerd op de *Glazen Woning* te Parijs, ontworpen door Chareau en Bijvoet.

De restauratie is van hoog kwalitatief niveau, dankzij een gunstige samenloop van omstandigheden. De woning werd onlangs aangekocht door een eigenaar met een passie voor modernistische architectuur, de Brusselse Hoofdstedelijke Regering heeft kort na de aankoop de bescherming van de woning goedgekeurd en het restauratiedossier werd opgesteld door architecten met de nodige ervaring. De optie om te conserveren en te reconstrueren werd, op een aantal kleinere uitzonderingen na, door de eigenaar zoveel mogelijk in acht genomen. Daarnaast werd de experimentele constructie van de glazen achtergevel op een evenzeer experimentele als professionele wijze hersteld naar de oorspronkelijke toestand.

Het resultaat van dit alles is dat de bouwvallige en verbouwde *Glazen Woning* werd gered en een nieuwe beloftevolle toekomst tegemoet gaat.



EINDNOTEN

- (1) P.L. FLOUQUET, *La maison de verre*, in: *Bâtir*, nr. 44, 1936, p. 781.
- (2) G.BALBACHEVSKY, *La Maison de Verre à Bruxelles*, in: *La technique des travaux*, nr 9, 1936.
V. DE HOUWER, *De prijs Van de Ven 1928-1937, De eerste tien jaren van een Belgische architectuurwedstrijd*, in: *Monumenten en Landschappen*, nr. 2, 1998.
A. DEWALQUE, *Een Belgische tussenstop van de "Modern Express"*, in: *A+*, nr. 117, 1992, pp. 52-53.
P.-L. FLOUQUET, *La maison de verre*, in: *Bâtir*, nr. 44, 1936.
Paul-Amaury Michel, La Maison de Verre, Bruxelles, 1935, in: *L'Architettura in Belgio 1920-1940 – Architecture in Belgium 1920-1940*, Anno X – 34/2 - giugno 1988, *Rassegna*, p. 72.
La Maison de Verre, Une interview de l'architecte P.A. Michel, in: *Clarté*, n°7, 1936.
Van de Ven architectuurprijs, in: *L'Epoque*, nr 4, 1936, p. 267.
La "Maison de verre" d'Uccle a perdu son père, le dernier des modernistes, in: *Le Soir*, 14 mars 1988.
- (3) De bouwaanvraag dateert van 10 juni 1935. In 1937 werd de woning bekroond met een eerste vermelding bij de Van de Ven - architectuurprijs.
- (4) ARCHIVES D'ARCHITECTURE MODERNE, *Collections*, Bruxelles, 1986, p. 288.
In memoriam P.A. Michel (1912-1988), in: *Monumenten & Landschappen*, nr. 3, 1988.
- (5) Pierre Chareau: Frans architect (1883-1950) die samen met zijn medewerker Bernard Bijvoet de 'Glazen Woning' te Parijs ontwierp in 1931 (*Maison de Verre*, 31 rue Saint-Guillaume, Paris).
B.B. TAYLOR, *Pierre Chareau, Designer and Architect*, Taschen, 1992.
- (6) De vijf punten van de architectuur van Le Corbusier (*'les cinq points d'architecture'*):
– vrije gevel (*'façade libre'*): de draagfunctie van de gevel is minimaal zodat de vormgeving en de afmetingen van de ramen weinig impact hebben op de stabiliteit van het gebouw;
– het vrije plan (*'plan libre'*): draagstructuur bestaande uit balken en kolommen zodat de muren geen draagfunctie meer hebben;
– langwerpige ramen (*'fenêtre en longueur'*): ramen worden beschouwd als de omlijsting van een landschap;
– daktuin (*'toit jardin'*): terras op het dak;
– kolommen voor de benedenverdieping (*'pilotis'*) zodat de tuinaanleg ononderbroken onder het gebouw doorloopt.
- (7) ARCHIVES D'ARCHITECTURE MODERNE, *Louis Herman De Koninck, Architecte des années modernes*, Bruxelles, 1989, pp. 196-215.
- (8) De stalen ramen waren afkomstig van de *'ateliers Tantôt frères'* in Brussel.
- (9) Nota, technische analyse van de architecten Baines, Blondiau, Gilot van 30/09/1997.
- (10) Restauratie van de woning
Architecten: Baines, Gilot, Blondiau / Brussel
Ingenieur stabiliteit: ir. Stoffel, studiebureau JZH / Brussel
- Historisch onderzoek, kleuronderzoek: studiebureau De Clercq / Antwerpen
Aannemer: Wastiau / Brussel
Glastegels: Saverbat / Grandvilliers (Frankrijk)
- (11) Volgens artikel 27 § 2 van de ordonnantie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest van 4 maart 1993 inzake het behoud van het onroerend erfgoed, is het verboden zonder een voorafgaande en schriftelijke vergunning van de Brusselse Hoofdstedelijke Regering aan een goed behorend tot het beschermde onroerende erfgoed, de hierna vermelde werkzaamheden uit te voeren:
a) het volledig of gedeeltelijk restaureren;
b) in een dergelijk goed opgravingen doen of onderzoeken verrichten;
c) het volledig of gedeeltelijk verplaatsen;
d) het uitzicht ervan wijzigen.
- (12) De door de architect voorgestelde tegels waren gesatineerde zwarte *Vogue*-tegels met afrondingen en met dezelfde afmetingen als de oorspronkelijke (15 bij 15 cm).
- (13) Het kraanwerk van de sanitaire toestellen was niet meer oorspronkelijk.
- (14) Er wordt soms nog van uitgegaan dat wit en zwart gebruikelijke kleuren waren bij modernistische gebouwen. Dit is vaak het gevolg van de zwart-witfoto's uit deze bouwperiode waaraan we onder tussen gewend zijn geworden. Bij nader onderzoek blijkt vaak dat deze benaderingswijze niet overeenstemt met de werkelijkheid. Een interessante publicatie inzake het kleurgebruik in het modernistisch erfgoed is de DOCOMOMO-publicatie: *Modern Colour Technology, Ideals and Conservation*, preservation technology, dossier 5, juli 2002.
- (15) Ik wens volgende personen te bedanken voor hun medewerking aan dit artikel: .
Dhr. Baines (architect), mevr. Blondiau (architect), dhr. De Clercq (studiebureau), dhr. Dimmers (eigenaar), dhr. en mevr. P. Duquesne, dhr. Gilot (ir.- architect), dhr. Huwaert (aannemer Wastiau), mevr. Pirlot (Archives d'Architecture Moderne, Brussel), dhr. Stoffel (ingenieur stabiliteit), de collega's van de Directie Monumenten en Landschappen en de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

◀ De voorgevel na restauratie. De glazal-gevelpanelen werden weggenomen, de balustrade werd gereconstrueerd naar oud model (foto Oswald Pauwels)

Stéphane Duquesne is als architect verbonden aan de Directie Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.



Making plans for the Vorst abbey. Genealogy and future of a difficult site

The remnants of the Benedictine abbey in the centre of the community of Vorst (Brussels) form an architectural whole with contradictory qualities. The remaining buildings – part of an imposing 18th century addition – are one of the best preserved early-classical ensembles in Flanders. On the other hand, the structures were only a minor part of a greater scheme, designed by Laurent-Benoît Dewez in 1760. The most impressive part of this new design, however, was never realised and the original Gothic structures, which should have been replaced or incorporated, were demolished entirely following the French Revolution. Other remainders were erased as a result of the 19th century growth of the community. Today we are left with an ‘amputated’ whole of secondary buildings in surroundings that no longer bare traces of the initial or planned abbey complex.

Since the 1960’s the buildings of the abbey were systematically purchased and restored by the Vorst community. This project has reached its final stage, during which the park surrounding the abbey buildings will be redesigned.

Unity in diversity. The garden cities of Le Logis and Floréal

The garden cities Le Logis and Floréal in Watermaal-Bosvoorde (Brussels, 1922 - 1938), designed by Louis Van der Swaelmen and Jean-Jules Eggerix form a good example of unity in diversity. The architectural resources available were sober and limited. In order to create a sense of belonging, the architects had to apply these resources to maximum effect, creating communal spaces with an individual feeling; too much similarity would cause confusion and a sense of disorder.

The principle of unity in diversity is illustrated through the example of the windows in the garden city. Throughout the complex, one standard size windowpane was used, creating unity. The number of different window types that can be created by using this standard pane is infinite, assuring the necessary diversity.

The ‘Glass house’ in Ukkel. Conservation and partial reconstruction

The ‘Glass house’ in Ukkel (Brussels, 1935), the own house of modernist architect Paul-Amaury Michel, inspired by Pierre Chareau and Bernard Bijvoet’s ‘Glass house’ in Paris was recently restored.

The conservation of the garden front, made entirely of glass bricks, posed some difficult problems that were solved in an innovative way.

Uw patrimonium...

...onze zorg

Reeds meer dan 20 jaar restaureren, renoveren en beschermen wij gebouwen en waardevolle monumenten.

Reiniging, restauratie en renovatie van gevels
Restauratie en conservatie van steen
Traditionele zuivere kalkpleisters en kaleilagen
Mineraalverven en silicaatpleisters
Cement- en kunststofgebonden gevelpleisters
Warmte-isolerende pleistersystemen
Betonherstelling en -bescherming
Duivenwering
Houtworm- en zwambestrijding
Polymeergechemische houtrestauratie en -versteviging
Brandremming op hout, beton en metaal
Injectiewerken
Vochtwerking en waterdichting
Renovatie- en verbouwingswerken

Referenties op aanvraag

Onze vaklui worden begeleid door gespecialiseerde ingenieurs en kunsthistorici

Solar nv

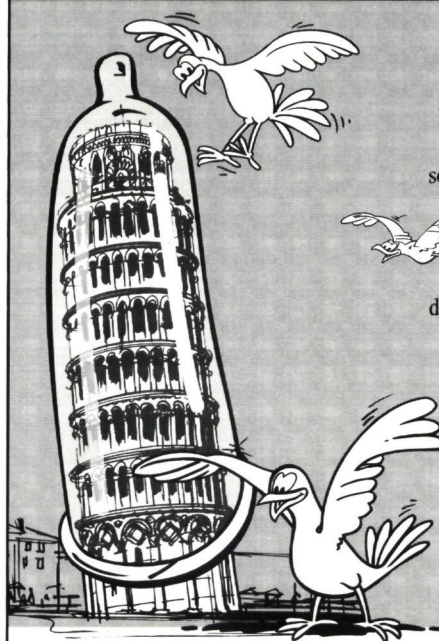
Tel.: 03-766.11.66 - Fax: 03-777.35.09

Kleine Breedstraat 33 - B-9100 SINT NIKLAAS

Erkend aannemer cat. D kl.1, o.cat. D1 kl.3, D21 kl.3, D24 kl.4.

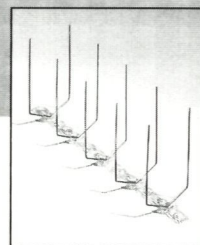
Evenwicht tussen wetenschap en vakmanschap

Wij hebben allemaal bescherming nodig, maar niet allemaal dezelfde!



Duivenmest is door zijn agressieve chemische bestanddelen één van de belangrijkste oorzaken van onomkeerbare beschadigingen aan gebouwen en monumenten.

Maar er is meer!
De duif, maar vooral de duivenmest, brengt naast het cultuurpatrimonium ook onze gezondheid in gevaar door overbrenging van ziekten zoals ornithose, salmonella, psittacosis, e.a.,...



Nu is er echter BIRDEX (een gamma diervriendelijke afschrikingsmiddelen dat de duiven voorgoed weg houdt van monumenten en gebouwen. Wilt u er meer over weten, neem dan vrijblijvend contact met ons op.

P.E.C. International n.v.

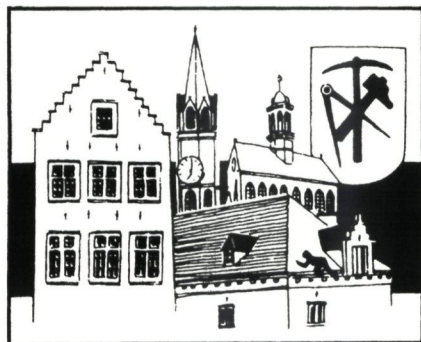
Kleine Breedstraat 37, B-9100 St.-Niklaas

Tel.: 03-776 84 39 - Fax: 03-777 35 09



MOREELS NV

Specialiteit restauratie
historische gebouwen & kerken



Natuur & kunstleien - pannen & asfalt

Restauratie van glasramen
van kerken en partikulieren

Eigen ontwerpen

43 Jerusalemstraat
9420 ERPE-MERE

Tel. 053-84 83 70 • Fax 053-83 33 65

E-mail: moreels.nv@belgacom.net



**VEELZIJDIG EN AL MEER
DAN 23 JAAR ERVARING**

- Injectiewerken
 - constructief
 - waterdichtend
- Waterdicht maken van kelders
- Injecteren tegen opstijgend vocht
- Hygrothermische kelderisolatie
- Bestrijden van vochtoverlast in kruipruimten
- Hydrofoberen en verharderen van natuur- en baksteen
- Betonreparatiesystemen
- Renovatie- en restauratiepleisters
- Kunststof-vloersystemen



ALPHA VOCHTTECHNIEK B.V.B.A.

Riyadhstraat 1 - 2321 Meer

Tel. 03/315.11.13 - Fax 03/315.11.15

www.alphavochttechniek.com - email: info@alphavochttechniek.com

